

О. Д. Наровлянський

ПРАВОЗНАВСТВО

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
(рівень стандарту, академічний рівень)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2010

УДК 373.5:340+340](075.3)
ББК 67.0я721
НЗ0

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 177 від 3.03. 2010 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Наукову експертизу проведено
в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Психолого-педагогічну експертизу проведено
в Інституті педагогіки НАПН України.

Експерти, які здійснювали експертизу:

Олефір С. І., ЗНЗ № 34, учитель-методист, м. Полтава;
Зінченко В. А., Славутицький ліцей, Київська область,
учитель-методист;
Римар Я. Я., Зборівський районний методичний кабінет,
Тернопільська область, методист;
Запара С. І., Сумський аграрний національний університет,
завідувач кафедри юридичного факультету, декан, кандидат
юридичних наук.

Наровлянський О. Д.

НЗ0 **Правознавство : Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч.
закл. (рівень стандарту, академічний рівень). — К. : Грамота,
2010. — 232 с. : іл.**

ISBN 978-966-349-262-9

Підручник допоможе учням поглибити та розширити знання з правознавства, ознайомить їх з найважливішими нормами українського права, допоможе навчитися захищати свої права, приймати виважені правомірні рішення в багатьох життєвих ситуаціях.

У виданні подані нормативні акти України станом на 15 липня 2010 року.

Підручник призначений для учнів 10 класу, які вивчають правознавство на рівні стандарту та академічному рівні.

**УДК 373.5:340+340](075.3)
ББК 67.0я721**

ISBN 978-966-349-262-9

© Наровлянський О. Д., 2010
© Видавництво «Грамота», 2010

Шановні десятикласники!

У цьому році, вивчаючи курс «Правознавство», ви додасте до практичних навичок знання нових правових норм, понять і принципів, ознайомитеся з основами теорії держави й права, з окремими галузями права. Крім того, ви дізнаєтеся про устрій нашої держави, основи конституційного права України.

Основним джерелом у вивченні курсу для вас буде підручник. У ньому використані позначки, які допоможуть під час вивчення навчального матеріалу.

Найважливіші поняття, терміни, цифри, правові норми будуть позначені в підручнику напівжирним шрифтом.

Курсивом буде виділено пояснювальний текст, а також запитання, на які потрібно дати відповіді.

Витяги з документів, нормативних актів позначені вертикальною лінією блакитного кольору ліворуч від тексту, а біля назви ви побачите прапор держави або міжнародної організації, якою було прийнято цей акт.

Матеріал, який не призначений для запам'ятовування, цікаві факти, пов'язані з правом, подані на голубому фоні.

Вивчаючи курс, ви дізнаєтеся про людей, які зробили значний внесок у розвиток української державності, видатних юристів України минулого й сучасності.

Висновки й підсумки вивченого на уроці матеріалу подані на салатному фоні. Кожен параграф завершується запитаннями й завданнями, які допоможуть вам перевірити свої знання, з'ясувати, якою мірою ви засвоїли вивчений матеріал. Серед цих завдань найскладніші будуть позначені зірочкою (*).

Вивчення правознавства неможливе без використання різноманітних форм роботи. Минулого року ви брали участь у дискусіях, «мозковому штурмі». Нагадаємо основні правила участі в цих формах роботи.

«Мозковий штурм»

Застосовується для пошуку нових ідей, варіантів розв'язання ситуацій і проблем унаслідок творчої співпраці групи учнів.

1. Ви можете пропонувати будь-які, навіть абсурдні, на перший погляд, ідеї.

2. Під час «штурму» усі ідеї лише фіксуються (на дошці, фліп-чарті тощо), але їх не можна критикувати, аналізувати.

3. Після завершення «мозкового штурму» усі запропоновані думки й ідеї розглядають, аналізують, коментують.

4. На основі аналізу, можливого коригування, систематизації пропозицій намагайтеся визначити оптимальне рішення.

Дискусія

Широке публічне обговорення якого-небудь спірного питання.

1. Поважайте своїх опонентів (тих, хто висловлює думку, відмінну від вашої).

2. Уважно вислуховуйте інших, не перебивайте.

3. Намагайтеся знайти в аргументах опонента слабкі місця, а знайшовши, використовуйте їх при доведенні власної думки.

4. Продумуйте свій виступ, чітко визначаєте свої аргументи, докази своєї правоти.

5. Будьте готові погодитися з аргументами опонентів, якщо вони переконливі.

Цього року вам доведеться розв'язувати чимало юридичних ситуацій, аналізувати нормативні акти, порівнювати різноманітні юридичні поняття та явища. Запам'ятайте деякі поради щодо цих форм роботи.

Розв'язання юридичних задач (ситуацій)

При розв'язанні юридичних задач варто дотримуватися певного алгоритму:

1. Аналіз ситуації й з'ясування всієї юридично значимої інформації, що міститься в ній (обставинами, які матимуть значення для розв'язання задачі, як правило, є вік учасників правовідносин, розмір завданої шкоди, мотиви, якими керувалися учасники правовідносин, тощо).

Усі обставини, які подані в задачах, приймаються (якщо інше спеціально не обумовлено в завданні) такими, що достовірно встановлені.

Не намагайтеся домислювати обставини, які не зазначені в умовах.

2. Установлення нормативних актів, які регулюють описані правовідносини, і відповідних правових норм (статей, частин статей), які безпосередньо регулюють запропоновані ситуації.

3. Прийняття рішення — відповідь на поставлені запитання (визначення правомірності дій або правомірного шляху виходу із запропонованої ситуації, кваліфікація подій тощо).

Аналіз нормативних актів

1. Намагайтеся визначити в тексті основне, звертайте увагу на структуру акта (поділ на частини, статті).

2. Звертайте увагу на те, коли та яким органом прийнято нормативний акт, коли він набув чинності, чи діє він тоді, коли відбулися події.

3. Якщо є декілька актів з одного питання, не забувайте визначити співвідношення їх юридичної сили.

4. Запам'ятайте, що нормативні акти пишуть спеціальною юридичною мовою, яку необхідно навчитися розуміти.

Порівняння юридичних понять і явищ

Для порівняння пропонуються поняття, явища й правові інститути, які є подібними.

1. Порівняння доцільно виконувати у формі таблиці.

2. Передусім визначте запитання для порівняння.

3. Намагайтеся визначити не лише відмінності, які є між запропонованими об'єктами порівняння, а й спільні риси, які є між ними.

Успіхів вам у вивченні цікавої й надзвичайно необхідної юридичної науки!

Автор

Частина перша

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

§ 1. Історичний аспект виникнення держави

1. Суспільство і суспільні відносини.

Усім вам доводилося вживати поняття «країна», «держава».

Пригадайте, як ви визначали ці поняття при вивченні географії, історії, практичного курсу правознавства.

Іноколи слова «країна» й «держава» використовують як синоніми, але в більшості випадків між ними є суттєва різниця. Поняття «країна» вживають переважно географи, позначаючи великі території, виокремлені географічним положенням і природними ресурсами. При цьому поняття «країна» може застосовуватися як до території, що має власний уряд і є незалежною, так і до території залежної. Країною називали Індію, яка була колонією — складовою Британської імперії. Країною її можна назвати і тепер, коли вона є великою незалежною державою.

А от слово «держава» уживають лише для позначення утворення, яке має певні додаткові ознаки. Про них ітиметься на наступному уроці.

Однак і в країні, і в державі обов'язково живуть люди. **Сукупність людей називають суспільством.**

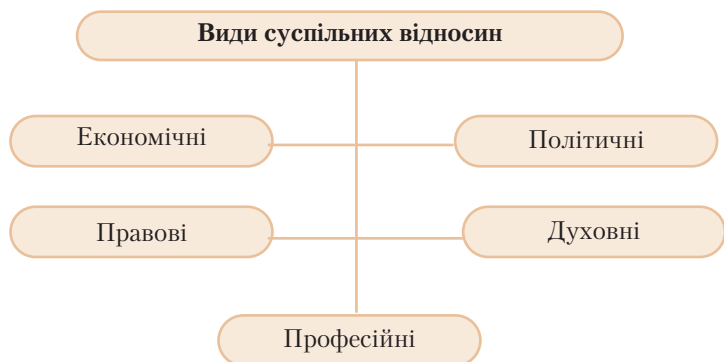
Запропонуйте, як можна назвати групи, які зображені на фотографіях.

Суспільство — це ознака тільки людського співтовариства. Говорячи про тварин, навіть найрозвинутіших — мавп, собак чи дельфінів, слово «суспільство» не використовують. **Відносини, що виникають у людському суспільстві, називають суспільними (або соціальними — від слова «соціум») відносинами.**

Життя людей надзвичайно багатогранне, тому й суспільні відносини є дуже різноманітними.

Наведіть приклади суспільних відносин, які належать до кожного із зазначених видів.

Вивчаючи правознавство, ви матимете справу з правовими відносинами, які регулюються нормами права. Проте не завжди стосунки людей регулювалися нормами права.

2. Влада й соціальні норми в первісному суспільстві.

Найдавнішим етапом розвитку людства було первісне суспільство. Колективом первісних людей спочатку було людське стадо, потім плем'я. У невеликих спільнотах, що об'єднували родичів, система відносин між людьми була пов'язана насамперед із родинними зв'язками, з батьківством. Найстарішого представника людського об'єднання завдяки його авторитету й віку визнавали *вождем*. Непокора йому могла спричинити негативні наслідки для самого «бунтівника», який міг залишитися без засобів існування. Адже саме досвід вождя забезпечував елементарні умови для життя первісного колективу. Коли плем'я збільшувалося, його найчастіше очолювала *рада старійшин*.

Влада в первісному суспільстві ґрунтувалася не на примусі, а на сімейному й родинному авторитеті. Не було потреби в створенні окремого апарату примусу, насильства, управління. Найважливіші проблеми розв'язувалися на загальних зборах членів племені. Накази вождя й старійшини сприймалися як обов'язкові. Між представниками суспільства не було значних суперечностей, майно вважалося спільною власністю всього колективу.

Норми, що склалися в первісному суспільстві, ґрунтувалися на його економічних потребах. Спроба ухилитися від їх дотримання неминуче призводила до ускладнення життя, ставила під загрозу існування людини та її близьких. Ці норми формувалися протягом тривалого часу й передавалися з покоління в покоління, ставали звичкою.

3. Як з'явилася держава.

Поступово з розвитком суспільства стосунки між людьми дедалі більше ускладнювалися. Від людського стада племена людей перейшли до сусідської громади. Керувати таким колективом по-старому було вже неможливо, бо тепер разом чи поруч жили не тільки члени однієї родини, як за часів первісного суспільства, а й багато інших людей, іноді навіть не знайомих між собою. Не завжди впливав авторитет, не всі знали традиції, звичні для одного племені. Отже, виникла потреба виробити певні норми поведінки, правила, обов'язкові для всіх, механізми, за допомогою яких можна було б здійснювати керівництво людською спільнотою. Проте окремі члени колективу не хотіли підкорятися цим правилам, не визнавали їх. Як діяти в такому випадку? Можна було вигнати порушника, а можна було спробувати примусити його виконувати загальновизнані норми. Так люди починають застосовувати примус і насильство для того, щоб забезпечити дотримання правил поведінки кожним, хто жив у колективі.

Вивчаючи який період історії, ви вперше ознайомилися з поняттям «держава»?

Для регулювання відносин між людьми в суспільстві загалом, зокрема в економіці, іноді для підтримання нерівності між ними виникає держава.

Учені й нині сперечаються щодо причин виникнення держави. Частина з них вважає, що внаслідок розвитку суспільства, підвищення продуктивності праці й появи надлишків продуктів серед людей з'явилася нерівність. Виникли неоднакові, часом протилежні інтереси різних груп людей. Влада була потрібна рабовласникам, щоб тримати в покорі рабів, а феодалам — селян. Щоб утримати владу у своїх руках, не вистачало власних сил та авторитету. Необхідний був певний апарат, що допомагав би керувати суспільством, примушувати в разі потреби до покорі. Це — теорія **соціально-економічного розвитку**.

Існують й інші думки. Уважають, що держава з'явилася ще тоді, коли люди жили родинами й ними керував батько-патріарх. Сім'я зростала, і патріарх поступово ставав главою держави, сімейна влада перетворювалася на державну. Цю теорію називають **патріархальною**. Дехто з учених XVIII ст. пояснював появу держави досягненням на певному етапі угоди між людьми про розподіл функцій у суспільстві, коли одні будуть управляти, а інші — підкорятися. Це **договірна** теорія походження держави. З підкорення одного народу іншим виводять появу держави прихильники теорії **насилъства** — адже переможцям потрібно було утримувати в покорі переможених. Ті, хто підтримує **теологічну** теорію, вважають, що джерелом державної влади, як і всього сущого на Землі, є воля вищої сили — Бога. У другій половині XX ст. досить значного поширення набула **космічна (інопланетна)** теорія, прихильники якої вважають, що державу на нашій планеті започаткували інопланетяни, котрі відвідували Землю в минулому. Кожна з них має своїх прихильників і супротивників, докази «за» і «проти».

4. Історичні типи держави.

На різних етапах історичного розвитку держава суттєво змінювалася, задовольняла потреби різних верств населення, класів, соціальних станів і груп. Тому дослідники виокремлюють певні історичні типи держави. При цьому прийнято називати більшість із них відповідно до класу, потреби якого насамперед задовольняє держава. **Історичним типом держави називають сукупність найбільш суттєвих ознак, властивих державам, які існували на певних етапах історії людства.**

Так, в історії визначають рабовласницьку, феодальну, буржуазну (капіталістичну) і соціалістичну держави. Зважаючи на неможливість миттєвого переходу від одного типу держави до іншого, виокремлюють також держави перехідного періоду.

Наведіть приклади держав різного типу, відомі вам із курсу історії, і спробуйте назвати їх основні ознаки (кому належала влада, які права мали різні класи й соціальні верстви в суспільстві, як здебільшого здійснювалось управління державою).

Найдавнішим типом держави прийнято вважати **рабовласницьку**. Для цієї держави була характерна диктатура панівного класу рабовласників, а інший клас — раби — не мав жодних прав, не брав участі

С. Іванов.
Продаж у країні
східних слов'ян

в правовідносинах, навпаки, міг бути предметом різних угод — рабів могли продати, обміняти, подарувати тощо. У рабовласницькому суспільстві функціонували різні за формою держави — республіка і монархія, імперія й унітарна держава (про ці форми йтиметься далі).

У яких державах стародавнього світу, на вашу думку, склалися ці форми держави?

Водночас у багатьох рабовласницьких державах зберігалися залишки первинного суспільства.

Феодальна держава, що забезпечувала владу феодалів, ґрунтувалася на закріпленні нормами права феодальної власності на землю. Саме це зумовлювало залежність селян від феодалів. Найпоширеніша форма правління того часу — монархія, але одночасно виникають представницькі органи.

У яких країнах виникли найдавніші представницькі органи і як вони називалися?

Характерною особливістю держави й права часів феодалізму є дуже великий вплив релігійних норм.

З розвитком капіталізму в багатьох країнах відбулися буржуазні революції, що спричинили утворення нового типу держави — *капіталістичної*. У той час сформувалося чимало правових принципів, що зберігають значення й нині. Саме в період буржуазних революцій було проголошено й закріплено в законодавстві рівність усіх громадян, непорушність прав людини, недоторканність і захист приватної власності. Тоді ж виникає система поділу державної влади. На першому етапі свого формування буржуазне суспільство зберігало чимало особливостей попередньої держави. Так, залишалися певні обмеження на участь у політичному житті залежно від майнового стану, а іноді й освітнього рівня, у багатьох країнах існувала монархічна форма суспільного устрою.

Парламент
Великої
Британії

У парламенті
Франції

У ХХ ст. виникає ще один тип держави — **соціалістична**. Саме з її існуванням пов'язано формування потужної системи соціальних гарантій з боку держави — системи освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Проте чимало ідей, узятих за основу соціалістичної держави (рівність, широкий демократизм тощо), не було реалізовано в її діяльності.

На сучасному етапі формуються нові типи держав, які ґрунтуються, з одного боку, на високому рівні розвитку техніки, що забезпечує потреби людей, з іншого — створюють розвинену систему соціальних гарантій. Саме таку **державу соціальної демократії** (або **постбуржуазну**) прагне побудувати багато країн світу, в інших вона вже існує.

Водночас є чимало прихильників **теорії конвергенції**, тобто зближення, поступового злиття особливостей двох систем — соціалістичної й капіталістичної. Від капіталізму, уважають її автори, треба взяти високий рівень розвитку продуктивних сил і ефективну систему саморегульованої економіки, від соціалізму — систему економічного регулювання й високорозвинену систему соціальних гарантій. Таке суспільство має забезпечити належний життєвий рівень кожної родини, кожної людини.

У людському суспільстві виникають різноманітні суспільні відносини — економічні, політичні, духовні тощо. З виникненням держави суспільні відносини значно ускладнилися, змінилися засоби їх регулювання. Із плином часу держава змінювалася, на кожному етапі вона мала суттєві ознаки, які дають змогу виокремити історичні типи держави — рабовласницьку, феодальну, буржуазну (або капіталістичну), соціалістичну. Нині чимало держав будують державу соціальної демократії (або постбуржуазну).

Запам'ятайте: суспільство, суспільні відносини, історичні типи держави.

1. Наведіть приклади суспільних відносин, із якими ви мали справу у своєму житті.
2. Назвіть історичні типи держави.
3. Порівняйте відомі вам історичні типи держави.
4. Як здійснювалося управління людським суспільством у державний період?
5. Назвіть відомі вам теорії походження держави й науковців, які їх розробляли (підтримували).
- 6*. Визначте, яка теорія держави, на ваш погляд, є найбільш привабливою й переконливою. Запропонуйте аргументи на її захист.
- 7*. Визначте, до якого історичного типу належать зазначені держави: Стародавній Єгипет, СРСР, Сполучені Штати Америки, Афінська держава, Візантія, Римська імперія.

§ 2. Загальна характеристика держави та державної влади

1. Поняття та ознаки держави.

Уявіть, що ви прибули на нову планету, у невідому країну. Чи можемо ми називати її державою? Які ознаки свідчать про існування держави? Для відповіді на це запитання пригадайте, як ви визначали державу, вивчаючи історію.

Поняття «держава» — одне з основних у правознавстві.

Держава — це особлива форма організації суспільства за допомогою спеціального апарату управління, який захищає інтереси населення певної території, регулює відносини між членами суспільства, зокрема за допомогою примусу.

Спробуємо з'ясувати, які ознаки властиві державі, що відрізняє її від інших людських утворень, суспільних об'єднань.

Обов'язковим для кожної держави є **суверенітет**. Усередині держави це означає, що вона здійснює верховну владу на своїй території, може видавати обов'язкові для виконання закони й розпорядження. Влада держави поширюється на всю територію країни, на все населення. Виявом суверенітету є також здійснення від імені держави правосуддя на її території. Зовнішній суверенітет держави виявляється в незалежності її від інших держав.

Отже, **суверенітет** — це можливість держави самостійно розв'язувати всі питання свого внутрішнього життя й зовнішніх відносин, здійснювати владу й правосуддя на своїй території.

Кількість суверенних країн у світі постійно зростає. Перед початком Другої світової війни існувала 71 незалежна держава, у 1947 р. — уже 81, у 1995 р. — майже 190. Після Другої світової війни незалежність отримали понад 100 територій.

Проте й нині у світі існує ще майже 30 територій, які не мають суверенітету. Це колонії, так звані заморські департаменти Франції (Гваделупа, Мартиніка, Французька Гвіана тощо), асоційовані держави (Маршаллові Острови, Мікронезія тощо) та ін.

У первісному суспільстві всі його представники могли брати участь у діяльності органу, що здійснював владу, — народних зборах. Усі члени суспільства брали участь і в забезпеченні виконання рішень цього органу, у захисті своєї території. З появою держави виникають спеціальні органи, що здійснюють владу від її імені. Влада відокремлюється від більшої частини суспільства, вона представляє інтереси насамперед окремої групи людей. Поява **відокремленого від суспільства державного апарату**, що здійснює лише керівництво державою і діє в інтересах певної частини суспільства, є також ознакою держави. Такий апарат іноді називають **публічною владою**. З розвитком держави функції цього апарату дещо змінилися, у багатьох країнах він нині діє в інтересах абсолютної більшості людей, проте відокремленість державного апарату зберігається.

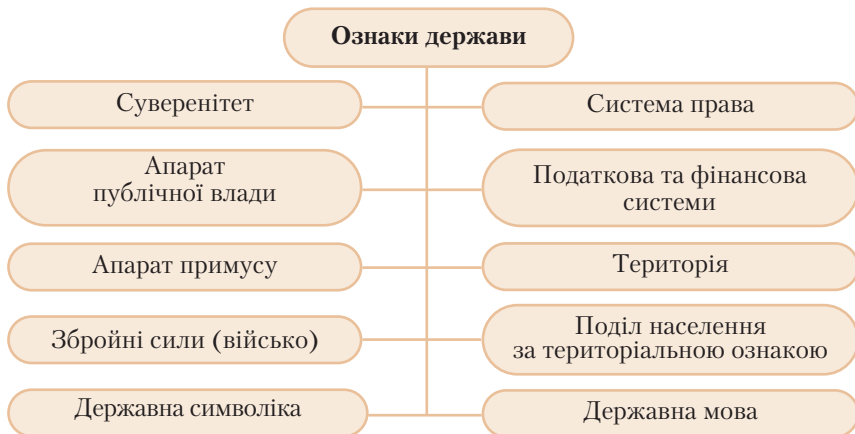
Щоб виконувати свої функції, держава повинна мати органи, які забезпечать реалізацію владних функцій, — апарат примусу. Це, зокрема, спеціальні «силові» структури — суд, прокуратура, органи внутрішніх справ, служба безпеки тощо. Для забезпечення виконання державних рішень вони використовують різні засоби, у разі потреби й примусові. **Наявність апарату примусу** — також ознака держави.

Кожна держава визначає певні соціальні норми, правила поведінки, які є для всіх обов'язковими. Ці норми дістали назву «право» (докладніше про право йтиметься далі). **Наявність системи права** — ще одна ознака держави.

До утворення держави людей поділяли за їхнім походженням, належністю до певної родини, племені тощо. Після появи держави визначальною стала належність людини до спільноти, яка проживає на певній території. Отже, ще однією ознакою держави є **поділ населення за територіальним принципом, наявність чітко визначеної території, обмеженої кордонами**. У кожній державі існує **податкова система**, вона організовує збирання податків, за рахунок яких фінансується державний апарат.

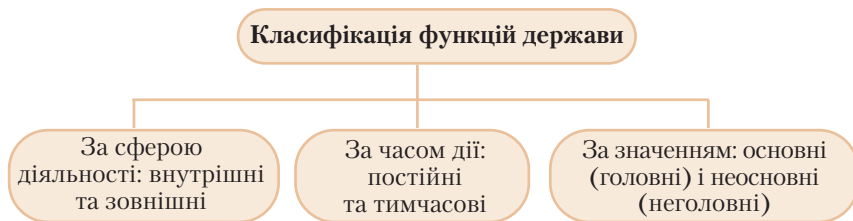
Крім основних (обов'язкових) ознак держави, існують також необов'язкові (факультативні). Більшість держав мають **збройні сили**, які забезпечують їхню зовнішню безпеку, оборону від зовнішніх ворогів. Для сучасних держав характерна також **наявність державних символів** —

прапора, гімну, герба, іноді державного девізу. У більшості держав існує власна **грошова система**, у багатьох країнах визначається **державна мова**.

2. Функції держави.

Основні напрями діяльності держави, що забезпечують здійснення завдань, заради яких вона створена, називають **функціями держави**. Держава має чимало різноманітних функцій, їх поділяють за певними критеріями.

Держава здійснює свої функції як на власній території, так і за її межами, через це функції держави за сферою діяльності поділяють на внутрішні й зовнішні.

Головною **внутрішньою функцією** сучасної демократичної держави є здебільшого забезпечення прав і свобод людини, створення кожному члену суспільства належних умов для існування. Її можна назвати **соціальною**. Для цього держава дбає про розвиток виробництва, його регулювання, тобто виконує **господарські**, або **економічні**, функції. Ступінь участі держави в економічній діяльності залежить від багатьох чинників — її типу, соціально-економічної системи тощо.

Важливою функцією держави є забезпечення законності й правопорядку, регулювання відносин між членами суспільства, розробка норм суспільних відносин. Серед функцій держави визначають **культурно-виховну** — сприяння розвитку культури, науки, освіти. Важливою функцією держави протягом багатьох століть було утвердження влади панівних верств населення, які становили переважну меншість населення. Проте поступово вона втрачає свою роль. Натомість у сучасному світі в держави з'явилася нова функція — **екологічна**. Коли в людства повсякденно виникає реальна загроза для існування внаслідок забруднення навколишнього середовища, лише держава зі своїми можливостями здатна вирішити чимало нагальних екологічних проблем.

Держава виконує також певні функції за межами своєї території, зокрема забезпечує захист суверенітету, незалежності від будь-яких посягань. Кожна держава прагне розвивати **міжнародні відносини**, як політичні, так і економічні, налагоджує співробітництво з іншими країнами в галузі екології, правопорядку тощо. Це — **зовнішні функції** держави.

Названі функції належать до **основних функцій** держави.

Крім того, функції держави поділяють за часом їх виконання. Усі функції, про які йшлося, є **постійними функціями** держави. А от ліквідація наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, мобілізація економіки для відсічі агресору при нападі на державу є **тимчасовими функціями**.

3. Органи держави.

Виконання багатьох функцій держави покладається на спеціально створені органи держави. **Орган держави — це особа або орган, які виступають від імені держави, мають певні владні повноваження відповідно до свого призначення.** До органів нашої держави, зокрема, належать Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, суди тощо.

Висловіть свою думку, що спільного в цих органах держави.

Усі органи держави мають спільні риси й характерні для них ознаки. Вони створюються для виконання державних функцій. Кожний державний орган має державно-владні повноваження. Це означає, що орган держави діє від її імені, може приймати певні рішення, іноді навіть застосовувати примус щодо тих, хто не хоче виконувати ці рішення добровільно. Державний орган діє в порядку, установленому законом. Існує чимало державних органів, усі вони взаємопов'язані і мають певне підпорядкування. При цьому **державні органи утворюють єдину, цілісну систему, яку називають апаратом держави.**

Усі органи держави діють на основі законності й гуманізму. Вони повинні діяти в інтересах людини, забезпечуючи її права й свободи.

Частина державних органів створюється безпосередньо народом шляхом виборів — це, наприклад, Верховна Рада України, Президент України тощо. Такі органи називають **первинними**. Інші створюють ці первинні органи — Верховна Рада України обирає уряд, президент призначає суддів — такі органи називають **похідними**, вони підзвітні тим органам, які їх створили. Органи державної влади також можуть бути **виборними й призначуваними**. За характером і змістом діяльності органи влади поділяють на органи **законодавчої, виконавчої та судової** влади. Органи держави відрізняються за територією, на якій вони діють (**загальнодержавні й місцеві**), за часом дії (**постійні й тимчасові**), за своїм складом (**одноособові й колегіальні**).

Згадайте з практичного курсу правознавства, який ви вивчали в 9 класі, які завдання виконують органи законодавчої, виконавчої й судової влади. Які органи належать до законодавчої, виконавчої й судової влади в Україні?

4. Влада.

Як було організоване первісне суспільство? Яку назву мав колектив первісних людей? Хто керував цим колективом?

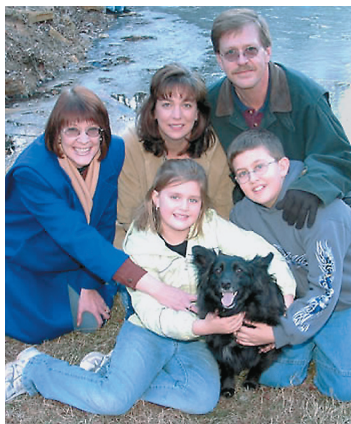
Первісні люди, які жили людським стадом, разом добували їжу, захищалися від ворога. Його очолював найдосвідченіший і найрозумніший представник. Вождя стада знав кожний — адже колектив людей був невеликим. Одноплемінники прислухалися до вождя, виконували його накази. Для цього йому не потрібно було вдаватися до насильства чи примусу, достатньо було особистого авторитету. Кожний поважав вождя свого стада, племені, розумів, що саме спільна праця під керівництвом найдосвідченішого дасть змогу вижити.

Минав час, змінювалися покоління, розвивалося суспільство. Поступово серед людей з'являються багаті й бідні, виникає нерівність, одні племена й народи підкоряють собі інших. Життя людей ускладнюється. Вже недостатньо було лише авторитету, адже не завжди члени великого колективу добре знали один одного. У цей час людську громаду став очолювати не найдостойніший, а той, хто отримав це право за походженням, за майновим станом, навіть за силою. Тепер, щоб примусити виконувати свою волю, треба було застосовувати силу.

Можливість і здатність людини чи групи людей здійснювати свою волю, нав'язуючи її в разі потреби суспільству, іншим людям, називають владою.

Влада — поняття дуже багатопланове, її можуть здійснювати в багатьох сферах. Розрізняють кілька видів влади. Коли батьки не

дозволяють вам піти гуляти, поки не зроблені уроки, або визначають час, коли ви повинні повернутися додому з прогулянки, вони застосовують **сімейну владу**, що ґрунтується на їхньому авторитеті й життєвому досвіді. Глава церкви, звертаючись до своїх прихожан із настановами, може суттєво вплинути на їхні дії та рішення завдяки **духовній владі**. Власник підприємства встановлює обов'язкові для всіх працівників правила внутрішнього розпорядку, використовуючи **економічну владу**.

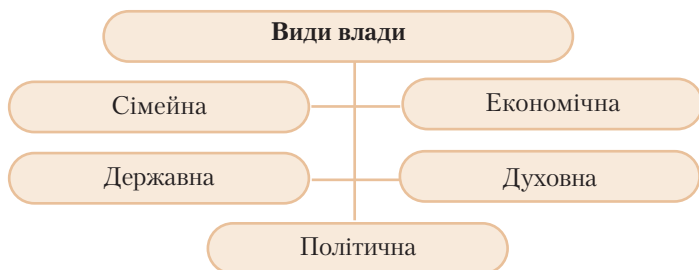

У процесі розвитку суспільства з'явилася потреба в спеціальному апараті, що допомагав би регулювати відносини між людьми, захищати інтереси окремих груп населення, підтримувати їхню владу. Так виникла держава, а з нею й право. До виникнення держави не було спеціальних механізмів влади, відокремлених від суспільства, як правило, не застосовувалися засоби примусу. Влада мала суспільний характер. З виникненням держави формується **політична влада**, механізм якої відокремлений від суспільства, тобто утворюються спеціальні механізми, спеціальний апарат, з'являються люди, професією яких є забезпечення реалізації цієї влади.

Особливим видом влади є **державна влада**, яку здійснює держава. На відміну від усіх інших видів ця влада є загальнообов'язковою. У класовому суспільстві державна влада виражала інтереси певної групи населення, значною мірою захищала її панування. Однак із розвитком демократії, формуванням демократичного суспільства завдання державної влади змінюються — вона має захищати інтереси більшості суспільства, регулювати відносини між людьми, забезпечувати права всіх людей. Нині головним для державної влади

в більшості країн є не захист прав окремого панівного класу, а утвердження загальнолюдських цінностей, загальноновизнаних прав людини.

Держава поширює свою владу на всіх, хто проживає на її території. Державна влада передбачає можливість примусу з боку держави, застосування певних «силових» засобів. В окремих країнах це призводить до порушення прав окремої людини, зневажання її гідності. У демократичній державі влада, забезпечуючи інтереси суспільства загалом, одночасно захищає права і свободи кожної людини. Мета державної влади в демократичному суспільстві — забезпечити права й можливості кожного на користь суспільству.

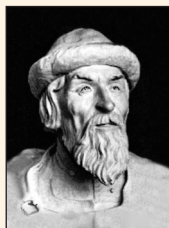
Результатом розвитку людського суспільства є держава. Вона має певні ознаки: відокремлену територію, державний апарат, зокрема органи примусу, податкову систему й систему права. Важливою ознакою держави є її суверенітет.

Держава виконує внутрішні й зовнішні функції. Для їх виконання існують різноманітні органи держави.

З давніх-давен одні люди могли впливати на інших, мали над ними владу. Вона виявляється в багатьох формах — сімейна, релігійна, економічна, політична. Особливим видом влади є державна влада, яка є загальнообов'язковою, спирається на апарат держави.

Запам'ятайте: держава, суверенітет, влада.

Ярослав МУДРИЙ (близько 978–1054)

Великий князь київський (1019–1054), за князювання якого давньоруська держава досягла найвищого піднесення. Під керівництвом Ярослава Мудрого було створено першу письмову збірку правових норм — «Руську правду». За часів Ярослава в Києві було засновано одну з найбільших бібліотек того часу світу. Однією з найвищих нагород України нині є орден Ярослава Мудрого.

Перевірте себе

1. Які ознаки держави ви знаєте?
2. Що таке *суверенітет*? У чому він проявляється?
3. Які функції виконує держава?
4. Що таке *влада*?
- 5*. Висловіть думку, чи завжди в історії людства існувала влада.
6. Які види влади вам відомі?
7. Наведіть приклади з вашого життєвого досвіду, коли щодо вас застосовували владу. З яким видом влади ви мали справу?
- 8*. Заповніть порівняльну таблицю видів влади.

	Духовна	Економічна	Сімейна	Державна
Ступінь обов'язковості				
Ким запроваджується				
На чому ґрунтується				
Можливість застосування примусу				

9. Чому, на вашу думку, виникла держава? Які завдання вона виконувала? Для відповіді скористайтеся знаннями з історії, літератури тощо.
- 10*. Використовуючи ознаки держави, проаналізуйте, чи була Україна державою до 1991 р., чи мала вона суверенітет.
- 11*. Як змінюється співвідношення між різними функціями держави на сучасному етапі? Доведіть свою думку.
12. Визначте, у яких із зазначених випадків має місце прояв влади та який вид цієї влади:
 - а) троє дев'ятикласників домовилися піти після уроків у кіно-театр;
 - б) міліціонер зупинив порушника Правил дорожнього руху й оформив протокол;
 - в) Верховна Рада України прийняла новий закон;
 - г) учениця 9 класу подарувала подрузі книжку на день народження;
 - д) священик звернувся до своїх прихожан із закликом утриматися від споживання м'ясних страв під час посту;
 - е) директор підприємства видав наказ про перенесення вихідного дня.
- 13*. Наведіть приклади проявів влади різних видів, що мали місце в літературних творах, які ви вивчали на уроках української та зарубіжної літератури.

§ 3. Державний лад

1. Форма держави.

Нині у світі налічується понад двісті держав. Ще більше державних утворень існувало в історії людства. Кожна з них неповторна, однак між різними державами є певні спільні риси. Для того щоб класифікувати держави, визначати спільне й особливе в побудові й управлінні різних держав, використовують поняття «форма держави».

Форма держави — це організація політичної влади в державі, яка має три складові частини — форму правління, форму державного (територіального) устрою і державно-правовий (політичний) режим. Деякі правознавці використовують поняття «державний лад». Однак загальноживаним і більш поширеним є поняття «форма держави», яке й ми будемо застосовувати.

2. Форма правління.

Першою складовою форми держави є форма правління. **Форма правління визначає організацію влади в країні, порядок утворення, взаємодії органів влади й управління.**

Відповідно до цих ознак, держави поділяють на республіки й монархії.

Пригадайте визначення республіки й монархії, відомі вам із курсу історії.

У монархії влада належить одній особі — монарху: королю, царю, султану, еміру, імператору тощо. Назва залежить від історичних традицій кожної держави. Монарх отримує владу, як правило, у спадок, у багатьох випадках його влада оголошується священною й вважається даною Богом. Монарх є символом своєї держави, його повноваження поширюються на всі суспільні відносини в країні. Монарх не несе відповідальності перед своїми підданими. Отже, **монархія — це форма держави, за якої вся влада в державі належить одній особі та, як правило, отримується нею в спадок.**

Король Бутану —
держави в Східних Гімалаях

Монархії є **абсолютні**, у яких уся необмежена (абсолютна — звідси і назва) влада належить монарху. Такою були Англія і Франція до буржуазних революцій, Російська імперія, до складу якої протягом тривалого часу входила значна частина території сучасної України.

Абсолютні монархії поділяють на деспотичні та теократичні. У **деспотичній монархії** монарх має нічим не обмежену владу і, як правило, спирається на військо. Сутність **теократичної монархії** стає зрозумілою із самої назви. Теократія — у перекладі з давньогрецької «влада бога» (*теос* — бог, *кратос* — влада). Вважається, що нині у світі існує дві теократичні монархії — Саудівська Аравія й Ватикан, у яких світська й духовна (релігійна) влада належить одній особі.

Існують й **обмежені монархії**, у яких влада монарха більшою чи меншою мірою обмежена законом (конституцією) і парламентом, що обирається народом. Прикладами сучасної обмеженої монархії є Велика Британія, Іспанія, Японія тощо.

Серед обмежених монархій виокремлюють дуалістичні та парламентарні (конституційні). Назва **дуалістична монархія** походить від латинського слова *dualis* — подвійний. У такій монархії главою держави є монарх, який очолює (реально чи лише формально) виконавчу владу. Парламент у дуалістичній монархії приймає закони, але водночас силу закону мають і рішення монарха. Уряд несе відповідальність як перед парламентом, так і перед монархом. У цьому полягає подвійність характеру влади в дуалістичній монархії. Такими є Марокко, Кувейт, Йорданія. Однак більш поширеними нині є **парламентарні монархії**, якими є більшість монархій Європи.

У такій монархії обов'язково існує парламент, який формує уряд. Монарх позбавлений права видавати закони, він не бере безпосередньої участі в роботі уряду. Рішення монарха в парламентарній (конституційній) монархії набуває чинності лише в разі його підписання главою уряду або відповідним міністром. Таке підписання має назву *контрасигнація* (контрасигнування).

У республіці, на відміну від монархії, джерелом влади є народ. Органи влади формуються шляхом виборів і мають певний строк повноважень. У республіці будь-який представник влади — аж до найвищого — несе юридичну відповідальність за свої дії, може бути відсторонений від влади, відправлений у відставку.

Отже, **республіка — форма правління, джерелом влади в якій є народ, представники влади обираються на певний строк і несуть відповідальність за свої дії.**

Республіки поділяють на парламентські, президентські та змішані.

У *парламентській республіці* уряд формується парламентом і підзвітний йому (ФРН, Італія). У такій республіці президент здебільшого обирається парламентом і має переважно представницькі функції.

Для *президентської республіки* (США, Бразилія, Мексика) притаманним є те, що президент обирається загальними виборами, він очолює і формує уряд. Уряд несе відповідальність перед президентом, складає повноваження перед новообраним президентом.

Змішана республіка поєднує ознаки як президентської, так і парламентської республіки. Нині саме така форма республіки набула найбільшого поширення. У змішаній республіці парламент і президент спільно формують уряд. Змішані республіки існують у Франції, Австрії, Польщі, Румунії тощо.

**ЦЕ
цікаво**

Нині у світі існує майже 140 республік і 30 монархій. В історії найдавнішими республіками вважають Афінську й Спартанську республіки в Стародавній Греції (V–IV ст. до н. е.), Римську республіку (V–II ст. до н. е.).

Ватикан — теократична монархія

Більшість існуючих монархій (з них 14 знаходиться в Азії, 12 — у Європі, 3 — в Африці та 1 — в Океанії) — обмежені монархії. Однак Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Бруней, Катар і Ватикан залишаються абсолютними монархіями.

Хоча в більшості монархій глава держави отримує владу в спадок, існують монархії, де монарх отри-

мує владу внаслідок виборів. Так, Папа Римський — глава теократичної монархії Ватикан і предстоятель Римської католицької церкви — обирається конклавом — зібранням вищого католицького духовенства. Виборною монархією іноді називають Малайзію, глава якої — верховний правитель — обирається на засіданні Ради правителів строком на п'ять років.

3. Державний (територіальний) устрій.

Державний (територіальний) устрій визначає внутрішню територіальну організацію держави, взаємодію центральних і місцевих органів влади. За державним устроєм розрізняють прості (унітарні — від латин. *unitas* — єдність) і складні держави.

В **унітарній державі** територіальні одиниці — області, департаменти, землі, штати тощо — не мають навіть елементів суверенітету. У них відсутні власні, окремі від загальнодержавних, закони, громадянство, податки. Територія унітарної держави вважається цілісною. В унітарній державі, як правило, діють єдина конституція й закони, створена єдина система державних органів. У міжнародних відносинах унітарна держава виступає як єдине ціле. Унітарними державами є Польща, Фінляндія, Данія, Франція. Унітарною, відповідно до конституції, є й Україна.

На відміну від унітарних держав адміністративні одиниці **складних держав** мають певні ознаки суверенітету, однак частину своїх повноважень передають центру.

Складні держави поділяють на федерації, конфедерації та імперії.

Федерація (від латин. *foederatio* — союз, об'єднання) — **форма державного устрою, за якого держава є союзом ряду державних утворень, які мають певну політичну самостійність, однак передають частину своїх прав і суверенітету органам федерації.** У федеративній державі кожна складова частина — земля, провінція, штат тощо — має суверенітет, певні особливості законодавства, судочинства, але зберігають цілісність держави, спільні вищі органи влади. У такій державі, як правило, існують органи законодавчої, виконавчої й судової влади як в окремих складових частинах (суб'єктах федерації), так і в державі в цілому. При цьому законодавство країни чітко визначає компетенцію органів кожного рівня. Рішення загальнодержавних (федеративних) органів влади обов'язкові для суб'єктів федерації та їхніх органів влади, нормативні акти (і, зокрема, загальнодержавна конституція) федерації мають вищу юридичну силу, аніж нормативні акти окремих частин держави. Характерним для федерації є подвійне громадянство — кожен громадянин окремого суб'єкта федерації є одночасно й суб'єктом держави в цілому.

Окремі частини федерації зберігають право виходу з держави за умови дотримання певних процедур, адже об'єднання здійснюється на підставі договору про об'єднання окремих держав, що передають частину своїх повноважень загальнодержавному центру. Федераціями нині є, наприклад, Федеративна Республіка Німеччина, Росія, Сполучені Штати Америки тощо.

Конфедерація — це союз суверенних держав, які об'єднуються для досягнення певної, чітко визначеної мети в окремій сфері державної діяльності (як правило, тимчасовий). Конфедерація діє на підставі договору, при цьому кожна з частин конфедерації зберігає власний суверенітет. У конфедерації немає спільної конституції, спільної судової й фінансової системи. В ній може створюватися спільний орган, який складається з представників окремих частин конфедерації, але його рішення не обов'язкові для суб'єктів держави. Кожна з держав — членів конфедерації — зберігає власний суверенітет і має право в будь-який час вийти з її складу. Конфедерації створюють здебільшого для виконання окремих завдань (оборони, торгівлі тощо). Вони, як правило, мають нестійкий характер, швидко розпадаються (так сталося, наприклад, з Об'єднаною Арабською Республікою, до складу якої входили Сирія та Єгипет) або перетворюються на федерації (саме так сталося із Сполученими Штатами Америки, які на початковому етапі свого розвитку були конфедеративним утворенням).

ЦЕ цікаво

Нині у світі чимало федеративних держав. Це такі держави, як Австрія, Бельгія, Індія, Пакистан, Австралія, Південно-Африканська Республіка, Канада, Мексика, Аргентина тощо.

Одна з останніх в історії справжніх конфедерацій була створена Сенегалом і Гамбією в лютому 1982 р. й отримала назву Сенегамбія. Однак у вересні 1989 р. вона розпалася. Нині конфедерацією, за офіційною назвою, є Швейцарія (повна назва — Швейцарська конфедерація), але фактично за змістом швейцарської конституції вона є федеративною державою.

У деяких унітарних державах окремим територіальним одиницям надають додаткові повноваження. Так, в Україні існує Автономна Республіка Крим, в Іспанії — автономні провінції басків і Каталонія.

Виокремлюють і таку складну державу, як імперія. **Імперія** (від латин. *imperium* — влада, панування) — **форма державного устрою, за якої до складу держави входять окремі частини, що були приєднані насильницьким шляхом, унаслідок поглинання незалежних досі держав або їх частин.** Складові частини імперії не мають

Символи
Австрійської
імперії

власного суверенітету, не можуть за власним бажанням вийти з її складу. Характерною є різниця в правах центральної частини держави — метрополії й підкорених частин (колоній). Імперія — форма державного устрою, яка здебільшого залишилася в історії. Саме такими були Римська, Османська, Австро-Угорська, Британська імперії. Остання з них у XX ст. перетворилася на Британську співдружність націй, до якої входять понад 40 держав (серед них такі великі держави, як Індія, Канада тощо).

**ЦЕ
цікаво**

Україна протягом своєї історії входила до складу різних за своїм державним устроєм і формою правління держав. У XIX ст. територія нинішньої України входила до складу монархій — Австро-Угорської й Російської імперій. Після 1917 р. західні землі України опинилися в складі Польщі, яка була унітарною державою, республікою. Східна частина України з 1922 р. ввійшла до складу новоутвореної федеративної держави — СРСР — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

4. Політичний (державний) режим.

Політичний (державний) режим визначає методи, якими здійснюють владу в державі, способи й засоби, котрі для цього використовують.

Політичних режимів багато, але прийнято поділяти їх на демократичні й недемократичні (антидемократичні). Більшість держав намагаються забезпечувати панування демократії, діяти відповідно до вимог, що характеризують демократичне суспільство.

Демократія (від грец. *demokratia*, *demos* — народ, *kratos* — влада народу) — це форма державного режиму, за якого державна влада

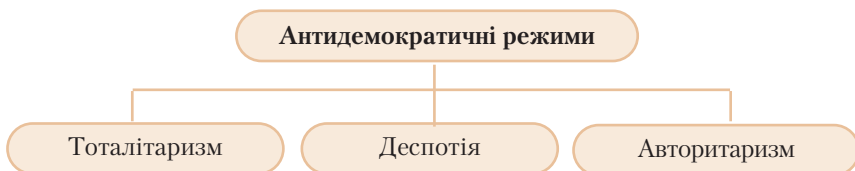
здійснюється на основі рівної участі громадян в управлінні державою, гарантовано дотримання їхніх прав і свобод відповідно до міжнародних стандартів прав людини.

Пригадайте з курсу правознавства 9 класу, які міжнародно-правові акти визначають міжнародно-правові стандарти прав людини.

У **демократичній державі** основним джерелом влади є народ. Державна влада здійснюється на основі її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. В демократичній державі має бути гарантовано й забезпечено реальну рівність усіх громадян перед законом, реалізацію проголошених прав і свобод. Щоб створити можливості для участі всіх громадян в економічному й політичному житті, демократична держава забезпечує існування різних форм власності, свободу діяльності політичних та інших об'єднань, розмаїття політичного життя (або плюралізм). У демократичній країні створюються умови для верховенства права й незалежності правосуддя.

На відміну від демократичної в **антидемократичних** державах громадяни позбавлені можливості брати участь у розв'язанні державних питань або ця участь є формальною. Здебільшого в таких країнах утверджується влада однієї особи (або групи осіб), партії, ідеології, інші зазнають переслідувань. В антидемократичних державах права особи не гарантовані, вони постійно обмежуються.

Визначають такі види антидемократичних режимів.

Головні ознаки **тоталітарного режиму** — усеохоплюючий (тотальний) контроль за всіма сферами суспільного життя, існування й панування єдиної ідеології, монополія держави у сфері економіки.

Для **деспотії** характерним є зосередження в руках однієї особи або групи осіб (деспота) усієї влади, застосування надзвичайно жорстких методів управління державою, утиски прав і свобод людини.

Авторитаризму також притаманна значна концентрація влади в руках однієї особи або інших осіб, безстроковий характер влади глави держави. Такий режим не має політичної опозиції, управління здійснюється переважно шляхом віддання команд, без будь-якого обговорення.

Форма держави має три елементи — форму правління, форму державного устрою, державний (політичний) режим.

Форма правління характеризує порядок формування органів влади в державі та їх повноваження.

Державний устрій визначає побудову держави, відносини між вищими органами, центральними й місцевими органами влади.

Політичний (державний) режим характеризує способи, які застосовують при управлінні державою. Більшість країн світу прагне побудувати демократичне суспільство. У демократичних державах є система поділу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, забезпечується верховенство права й незалежність правосуддя, політичне й економічне розмаїття. Такі держави дотримуються прав і свобод усіх людей.

Запам'ятайте: форма держави, форма правління, форма державного устрою, державний (політичний) режим, монархія, республіка, унітарна держава, демократія.

Перевірте себе

1. Що таке *форма держави*?
2. Поясніть значення понять *форма правління, політичний режим, державний устрій*.
3. Що таке *демократія*? Які ознаки їй притаманні?
4. Наведіть приклади держав із різним політичним режимом, формою правління, державним устроєм, що існують нині або відомі з історії.
- 5*. Використовуючи знання з історії й географії, а також додаткову літературу, заповніть таблицю.

Країна	Форма правління	Форма державного устрою	Форма політичного режиму
Велика Британія			
Росія			
США			
Франція			
ФРН			

- 6*. Визначте форми держав, що описані в наведених інформаціях:
- а) кожні п'ять років у країні проводять вибори парламенту — народні збори. Після чергових виборів народні збори формують уряд на чолі з прем'єр-міністром. Держава поділяється на області, котрими керують глави адміністрацій, яких призначає уряд держави;

- б) державу очолює королева, усі закони набувають чинності після затвердження парламентом і підписання королевою. Парламент обирають строком на сім років. До парламенту входять представники 12 земель, кожна з яких має власний уряд і законодавство;
 - в) влада в країні знаходиться в руках генерала, який очолив державу внаслідок заколоту. Дію конституції зупинено. Крім центральної провінції, до складу держави входять три території, захоплені внаслідок військової операції. Існує обраний парламент, але його влада дуже обмежена.
- 7*. Проаналізуйте сучасний стан нашої країни з точки зору відповідності вимогам демократичного суспільства. Запропонуйте шляхи й заходи, що забезпечать удосконалення демократії в Україні.

§ 4. Особа, суспільство, держава

1. Людина — індивід — особистість — особа — громадянин.

Коли ми звертаємося до когось з оточуючих нас людей чи говоримо про кого-небудь, то використовуємо різні слова — знайомого називаємо на ім'я, прізвище, про незнайомого говоримо *людина*, *громадянин*. Чи однакові за змістом ці поняття з точки зору права? Найширшим є поняття «людина». Воно визначає належність до біологічного виду Людина розумна — *Homo sapiens*. Це поняття ми можемо застосувати до будь-якої живої істоти, яка належить до цього біологічного виду, незалежно від віку, статі, рівня інтелектуального розвитку. При цьому поняття «людина» є узагальнюючим. Ми застосовуємо його як для позначення однієї людини, так і для позначення (формою множини, словом «люди») певної групи, кількох людей.

В. Васнецов.
Кам'яна доба

Пригадайте, чим відрізняється Людина розумна від інших живих істот. Які біологічні ознаки має людина, що відрізняє її від інших біологічних видів?

Коли ж нам треба визначити не людину взагалі, а певну конкретну людину, ми застосовуємо поняття «індивід». Якщо ми говоримо про право на життя чи на повагу до честі й гідності, доцільно застосувати поняття «людина» — адже це право мають всі люди, якщо ж ідеться про право бути присутнім на заняттях у вашому класі — ідеться про конкретних людей — індивідів, які є учнями вашого класу. Так само, коли

ми кажемо про право керувати певним автомобілем, це стосується конкретної людини — власника, водія. Для індивідуалізації конкретної людини, її «позначення» використовують прізвище, ім'я та по батькові, які є персональними й індивідуальними в кожній людині. Отже, **індивід — це конкретна людина, яка має унікальні, притаманні саме їй якості.**

Особливістю людини є те, що вона існує в суспільстві. Кожний із нас є членом сім'ї, трудового чи навчального колективу, належить до нації, дехто є членом релігійної громади, політичної партії чи громадського об'єднання. Відносини людини із суспільством, її становище в ньому характеризуються поняттям «особистість». При цьому важливо зазначити, що людина формується як особистість тільки в людському суспільстві. Якщо людина житиме поза суспільством, вона, маючи всі біологічні ознаки, залишиться на тваринному рівні. Без спілкування з людьми в дитини не сформується мова, на тваринному рівні залишаться побутові навички тощо. Адже відома казка про Мауглі має реальне підґрунтя — подібні випадки відомі в історії, і діти, які зростали у тваринному оточенні, поза людським

Кадр з мультиплікаційного фільму «Мауглі»

суспільством, значно відставали в розвитку від своїх однолітків, за поведінкою були більше подібні до тварин, із якими вони жили. Неважко здогадатися, що дитина, яка виховується в серці цивілізації — великому місті-мільйонері, та дитина, яка зростатиме в племені в джунглях Амазонки, отримають різне виховання, суспільство, яке їх оточує, буде впливати на них. Однак і людина впливає на суспільство, передусім на своє близьке оточення, на той колектив, у якому навчається, працює, відпочиває.

Пригадайте прислів'я й приказки, які стверджують, ілюструють вплив суспільства на особу.

Щодо людини, яка вступає в правові відносини, застосовують поняття «особа». **Особа — це людина, яка є суб'єктом правовідносин.**

Пригадайте, хто, крім людей, може брати участь у правовідносинах.

І нарешті, поняття «громадянин». Саме так звертаються до людини правоохоронці, прикордонники, саме це слово можна побачити в українському паспорті. Неважко помітити, що це звертання застосовують здебільшого представники держави. **Громадянин — це поняття, яке характеризує правовий зв'язок між людиною й певною державою.** Якщо особистість, особа — поняття загальнолюдські, то громадянином можна бути лише певної держави — України, Росії, Франції тощо.

Отже, поняття «людина» — здебільшого біологічне, стосується кожної істоти людського роду від самого народження. Поняття «особистість» — переважно соціальне поняття, а поняття «громадянин» — політико-правове, пов'язане з існуванням держави й права.

Сукупність прав та обов'язків особи, визначених законодавством, називають правовим статусом.

Висловіть свою думку, від яких обставин залежить статус людини. Що на нього впливає?

Будь-яка людина має статус. Для окремих категорій осіб держава встановлює особливий статус, передбачає певні додаткові вимоги або ж, навпаки, — особливі права й гарантії.

Назвіть осіб, які, на вашу думку, мають особливий правовий статус. Свою думку обґрунтуйте, визначивши, які особливості має статус цих осіб.

Законодавство України визначає особливий правовий статус для народних депутатів, суддів, іноземців, які є дипломатами, певні особливості має правовий статус неповнолітніх, пенсіонерів, військовослужбовців, правоохоронців тощо.

2. Поняття «громадянство».

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, що таке громадянство та які ознаки воно має.

Громадянство — це юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок між особою й певною державою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки.

Кожна держава самостійно встановлює норми, які регулюють відносини, пов'язані з громадянством. В Україні прийнято та діє Закон України «Про громадянство». Саме цим законом визначено порядок набуття й припинення громадянства нашої держави.

Пригадайте, який порядок набуття громадянства встановлено цим законом, які підстави набуття громадянства України. У яких випадках може бути припинено громадянство України?

Однак на території будь-якої держави можуть знаходитися не лише її громадяни. Нині люди багато подорожують, вирушають до інших держав у справах, на навчання, у відпустку, на лікування. **Особи, які не є громадянами держави, у якій вони знаходяться, вважаються іноземцями.** Більшість із них має громадянство чи підданство інших держав. Однак іноді виникає ситуація, коли людина не належить до громадянства жодної держави. Людину, яка не має громадянства жодної держави, називають особою без громадянства — **апатридом**.

Деякі держави світу — зокрема Росія, Ізраїль тощо — дозволяють своїм громадянам мати подвійне громадянство, таких осіб називають **біпатридами**. Такі ситуації виникають унаслідок різних причин. З одного боку — це є наслідком різних норм законодавства щодо отримання громадянства. Так, у деяких державах будь-яка людина, котра народилася на її території, отримує право на громадянство (такий порядок надання громадянства має назву «принцип землі»), в інших — вирішальним є громадянство батьків — саме його успадковує дитина (це — «принцип крові»).

Пригадайте, який із цих принципів визначення громадянства взято за основу норм українського законодавства про громадянство.

Якщо в державі, яка закріпила у своєму законодавстві «принцип землі», народиться дитина, батьки якої іноземці з держави, що у своїх законах передбачила «принцип крові», ця дитина матиме одночасно право на громадянство обох держав. Деякі держави також не вимагають припинення іноземного громадянства при вступі до свого громадянства.

Конституція України визначає, що **іноземці й особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах (тобто з відповідним дозволом державних органів України), користуються тими самими правами й свободами, що й громадяни України, за окремими винятками, передбаченими Конституцією й законами України.** Вони мають особисті права в повному обсязі — на життя, свободу, на повагу до своєї честі й гідності, на особисту недоторканність тощо. Іноземці (з певними обмеженнями) мають право на охорону здоров'я, освіту, на власність.

Висловіть думку, які права й обов'язки, гарантовані громадянам України, не стосуються іноземців, у чому вони обмежені.

Іноземці не мають права брати участь в управлінні державою — обирати й бути обраними до органів місцевого самоврядування й парламенту, вони не залучаються на військову чи альтернативну службу. Лише громадяни можуть стати державними службовцями. Існують і деякі інші обмеження — наприклад, в Україні іноземці не мають права бути власниками землі сільськогосподарського призначення.

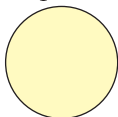
**ЦЕ
цікаво**

В окремих державах, де проживає багато іноземців і держава зацікавлена у використанні їхньої праці, передбачають надання їм деяких політичних прав. Так, у Німеччині й Туреччині іноземцям, які постійно легально проживають у цих країнах, працюють і сплачують відповідні податки, надають право брати участь у виборах органів місцевого самоврядування. Однак навіть при цьому вони не можуть бути обраними до цих органів.

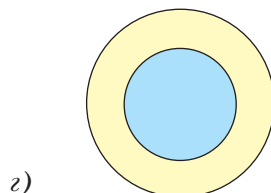
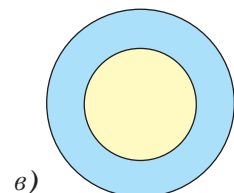
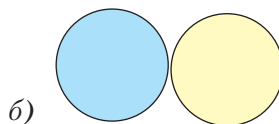
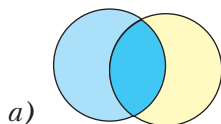
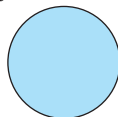
3. Держава і суспільство.

Дайте визначення поняттям «держава» і «суспільство». Висловіть думку, яке з них є більш широким, який із запропонованих малюнків відповідає правильному співвідношенню цих понять.

Держава

Суспільство

Поняття «держава» і «суспільство» не збігаються. Суспільство охоплює всі людські відносини — як офіційні, так і неофіційні, приватні. Ступінь утручання держави в життя суспільства значною мірою залежить від типу держави, особливо від політичного режиму.

Висловіть думку, у яких політичних режимах ступінь утручання держави в життя суспільства буде найвищим.

У сучасних державах прийнято обмежувати втручання держави в життя суспільства лише найважливішими питаннями, які не можна залишити без державного, правового регулювання. Однак при цьому головним є те, що всі державні органи, держава в цілому мають діяти тільки в межах закону, який повинен панувати в державі.

4. Правова держава.

Думки про панування в країні закону вперше було висловлено ще в Стародавніх Греції й Римі. Прибічниками цього були Солон і Геракліт, Платон і Арістотель. Проте в умовах рабовласницького й феодального суспільств їхні ідеї не були реалізовані.

На основі знань з історії поясніть, чому в рабовласницькому і феодальному суспільствах ідея правового суспільства не знайшла підтримки й розвитку.

По-новому ці ідеї були сприйняті в період формування капіталістичних відносин у країнах Європи. Саме тоді народилися ідеї поділу влади (її автор — Ш. Монтеск'є), рівності всіх членів суспільства перед

законом тощо, утілювались у правових актах новостворених буржуазних держав — Декларації прав людини й громадянина у Франції (1789), конституціях США (1787) і Франції (1791). Ідеї правової держави розвивали у своїх працях Ш. Монтеск'є, Дж. Локк, І. Кант.

В Україні вперше ідея рівності всіх людей з'являється в Литовському статуті 1588 р. У творах українських мислителів-демократів і письменників — Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка, М. Драгоманова — в умовах монархічної Російської імперії, до складу якої входила Україна, відстоювались ідеї переходу до демократичного суспільства, республіканської форми правління, рівності, верховенства закону тощо.

На початку ХХ ст. демократичні ідеї розвитку держави утверджували вчені-правознавці. За часів радянської влади в Україні та в СРСР загалом було прийнято чимало законів, що відповідали ідеям демократії й правової держави. Одними з найдемократичніших у світі для свого часу були Конституція СРСР 1936 р. і Конституція УРСР 1937 р. СРСР і УРСР підписали й ратифікували багато міжнародних угод, декларацій, серед яких — Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, що діють і сьогодні. Проте в умовах радянської влади чимало з цих закріплених на папері норм не були повністю реалізовані.

Після початку перебудови в середині 80-х років ХХ ст. ідеї правової держави знову отримали право на громадянство в наукових дискусіях, на сторінках книжок і періодичних видань.

Завдання побудови України як правової держави було проголошене в перших актах, прийнятих на шляху до незалежної української держави на початку 90-х років минулого століття. Нині цю ідею закріплено в Конституції України.

Із Конституції України

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Верховна Рада
України

Які ознаки, на вашу думку, притаманні правовій державі?

Уже сама назва підказує, що правова держава — це така держава, де панує право. У правовій державі право повинне панувати в усіх сферах суспільного життя. Тобто правові норми в ній регулюють усі найважливіші відносини — політичні, трудові, сімейні тощо.

У правовій державі панує народний суверенітет — тобто джерелом влади в країні є народ, його воля. Держава у своїй діяльності керується волею народу.

У правовій державі закон діє не лише для громадян, а й для держави, її органів і установ. Будь-яке міністерство, правоохоронні органи, найвищі органи й посадові особи (в Україні, наприклад, Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України) повинні діяти відповідно до законів.

Важливою ознакою правової держави є здійснення державної влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. Унаслідок такого поділу створюється система взаємних противаг і стримувань між гілками влади, що запобігає надмірній концентрації повноважень в одній із них. Законодавча, виконавча і судова влади мають можливості контролювати одна одну.

Права, свободи й інтереси особи в правовій державі непорушні, на них ніхто не може посягати, зокрема й держава. Правова держава гарантує права і свободи особи, забезпечує їх охорону. Одночасно громадянин не повинен використовувати свої права на шкоду іншим.

У правовій державі не лише громадянин відповідає перед державою, а й держава відповідає перед громадянином. Це означає, що в законах визначаються обов'язки не тільки громадянина, а й держави загалом, окремих її органів і установ, а також відповідальність як держави, так і громадянина за невиконання їхніх обов'язків.

Якщо в правовій державі повинне бути забезпечене суворе дотримання правових норм, то потрібно організувати ефективний нагляд і контроль за їх реалізацією. Адже навряд чи можна бути впевненим у добровільному й повному виконанні законів усіма громадянами, організаціями. Тому в правовій державі створюють правоохоронні органи (міліцію, службу безпеки, прокуратуру), систему правосуддя — суди.

Кабінет Міністрів
України

Адміністрація Президента
України

Важливою ознакою правової держави є високий рівень правової свідомості й правової культури громадян. Кожний громадянин повинен знати свої права й обов'язки, виконувати їх, бути законослухняним. Правова освіта й виховання мають бути невід'ємною частиною загальної освіти. Вивчення правознавства — це також крок до формування правової держави в нашій країні.

5. Соціальна держава.

У конституційній характеристиці України разом із словом «правова» використовується поняття «соціальна держава». Зародження ідей соціальної держави пов'язане з іменами Сократа, Арістотеля, Платона. Ці ідеї розвинули І. Кант, Н. Макіавеллі, Дж. Локк і багато інших мислителів різних часів. Однак лише у XX ст. ідеї соціальної держави почали реалізовуватися на практиці. У законодавстві ряду держав — від Радянського Союзу до Сполучених Штатів Америки — були закріплені права людей на отримання освіти, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, встановлено норми, які забезпечували соціальний захист громадян. Федеративна Республіка Німеччина в 1949 р. стала першою у світі державою, яка закріпила поняття «соціальна держава» у конституції.

Соціальна держава покликана діяти в інтересах усього суспільства, найширших верств населення. Для неї притаманні розвинуті системи охорони здоров'я й освіти. Соціальна держава забезпечує регулювання відносин між роботодавцями й найманими працівниками. Така держава намагається не допускати виникнення гострих соціальних конфліктів.

Залежно від обставин і соціального статусу ми використовуємо різні поняття для позначення тих, з ким маємо справу, — *людина, індивід, особистість, особа, громадянин*. Громадянство є важливою юридичною категорією, що визначає правовий зв'язок між державою і людиною.

Між суспільством і державою виникають та існують різноманітні взаємні зв'язки й взаємозалежності. Ступінь взаємовпливу залежить від історичного типу держави, політичного режиму, який у ній існує.

Ідеї правової й соціальної держави народилися в стародавньому світі, були розвинуті мислителями XVIII ст. Вони пройшли шлях розвитку до сьогоденного визнання в більшості країн світу. Конституція України визначає нашу державу як правову й соціальну.

Правовій державі притаманні такі ознаки, як панування права в усіх сферах суспільного життя, визнання народного суверенітету, поділ державної влади, непорушність прав і свобод людини, відповідальність

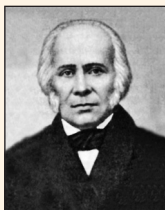
як громадянина перед державою, так і навпаки, ефективний нагляд за додержанням правових норм, високий рівень правової культури громадян.

Соціальна держава гарантує своїм громадянам достатній рівень життя, уникає гострих соціальних конфліктів, створює досконалі системи охорони здоров'я, соціального захисту.

Запам'ятайте: людина, індивід, особа, громадянин, правова держава, соціальна держава.

КАРАЗІН Василь Назарович

(1773–1842)

Український учений, виходець із знаного старшинського роду на Слобожанщині. Створив ряд ліберальних проєктів перебудови державного управління, автор «Правил народної освіти». Засновник Харківського університету (1805).

Перевірте себе

1. Порівняйте поняття *людина, індивід, особистість, особа, громадянин*.
- 2*. Визначте, які із зазначених у попередньому завданні понять можна застосувати, звертаючись до: новонародженої дитини; аборигена племені, який живе за законами середньовіччя, не маючи жодних стосунків із державою; народного депутата України; вашого однолітка; польського поліцейського; цуценяти, яке живе у вас.
- 3*. Порівняйте правовий статус громадян та іноземців, які перебувають на території України.
4. Які ознаки мають правова й соціальна держави?
5. Назвіть учених, політиків минулого, які висловлювали ідеї правової й соціальної держави.
6. У яких нормативно-правових актах минулого й сучасності закріплено ідеї правової держави, принципи її існування?
- 7*. Запропонуйте, що треба зробити в Україні, щоб вона найповніше відповідала ознакам правової й соціальної держави.
- 8*. Яким, на вашу думку, може бути ваш особистий внесок у побудову правової й соціальної держави в Україні?
- 9*. За допомогою додаткової літератури з історії, правознавства, філософії тощо підготуйте повідомлення про формування ідеї правової держави в історії людства.

ПІДСУМКОВІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДО ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ

1. Порівняйте організацію суспільства в додержавний період і після виникнення держави.
2. Наведіть приклади проявів різних видів влади.
- 3*. Назвіть відомі вам теорії походження держави й визначте, яку з них ви вважаєте найпереконливішою. Свою думку обґрунтуйте.
4. Назвіть відомі вам способи набуття й припинення громадянства.
- 5*. Висловіть свою думку, якою мірою сучасна Україна відповідає визначенню правової й соціальної держави.
- 6*. Висловіть свою думку щодо негативних і позитивних рис подвійного громадянства.
7. Порівняйте:
 - орган держави та орган державної влади;
 - поняття «країна» та «держава»;
 - монархію та республіку;
 - унітарну та складну державу;
 - демократичний та антидемократичний політичний режим.
8. Розподіліть назви в таблиці.

Форми правління	Форми державного устрою	Форми політичного режиму

- а) конфедерація;
- б) імперія;
- в) обмежена монархія;
- г) тоталітаризм;
- д) президентська республіка;
- е) унітарна держава;
- є) демократія;
- ж) авторитаризм;
- з) федерація.

9. Заповніть порівняльну таблицю видів влади.

	Духовна	Економічна	Сімейна	Державна
Ступінь обов'язковості				
Ким упроваджується				
На чому ґрунтується				
Можливість застосування примусу				

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Яка ознака є характерною для додержавного суспільства?
А наявність публічної влади
Б поділ населення за кровною ознакою
В наявність податкової системи
Г існування системи права
Д наявність визначеної території та кордонів
2. У якому випадку йдеться про прояв економічної влади?
А батько заборонив синові йти гуляти
Б суд виніс вирок особі, яка скоїла злочин
В директор підприємства звільнив із роботи порушника дисципліни
Г церковний собор відлучив від церкви одного з єпископів
Д міліціонер затримав підлітка, який порушував громадський порядок
3. Який державний орган України належить до законодавчої влади?
А Верховна Рада України
Б Одеська міська рада
В Кабінет Міністрів України
Г Верховний суд України
Д Прокуратура України
4. Яке визначення найточніше відповідає поняттю «імперія»?
А держава, яку очолює імператор
Б держава, глава якої має абсолютну владу
В держава, частина території якої була свого часу захоплена й утримується насильницьким шляхом
Г держава, у якій усі органи влади обираються на певний строк
Д держава, у якій влада зосереджена в руках однієї особи, яка отримала владу внаслідок військового перевороту
5. Яке визначення найточніше відповідає поняттю «біпатрид»?
А особа, яка має зв'язок із певною державою, що визначає її права й обов'язки
Б особа, яка не є громадянином держави, на території якої вона перебуває
В особа, яка не належить до громадянства жодної держави
Г особа, яка має громадянство двох чи більше держав

Частина друга

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА ТА ПРАВОВІДНОСИН

§ 5. Поняття і загальна характеристика права

1. Соціальні норми.

Пригадайте з курсу правознавства 9 класу, як регулюються відносини між людьми.

Минулого року, вивчаючи практичний курс правознавства, ви дізналися про те, що в суспільстві існують і діють різноманітні правила — правила безпечної поведінки, Правила дорожнього руху, правила для учнів, правила спортивних змагань тощо. **Правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в людському суспільстві та встановлені державою, суспільством, об'єднаннями громадян тощо, називають соціальними нормами.**

Соціальні норми дуже різноманітні. Їх можна розрізняти за змістом, сферою регулювання — політичні норми, норми культури, естетичні норми, технічні норми. Соціальні норми можна розрізняти за суб'єктами їх установлення та охорони, за способами закріплення, за сферою регулювання тощо.

Протягом багатьох десятиліть, а іноді й століть формуються **звичаї** та **традиції**. Саме завдяки традиціям ми святкуємо день народження, Новий рік чи Івана Купала, за звичаєм відзначаємо весілля або ювілей. Звичаї та традиції мають суттєві відмінності в різних державах, у різних народів та етнічних груп. Ці соціальні норми закріплюються здебільшого у свідомості людей, які самостійно вирішують, чи дотримуватися тих чи інших традицій, звичаїв, і в разі їх недотримання людину чекає громадський осуд.

Наведіть приклади традицій, звичаїв, притаманних українському народу та іншим народам, відомі з власного досвіду та з повідомлень засобів масової інформації.

Г. Семирадський.
В ніч на Івана
Купала

З появою релігії, вірувань з'являються й відповідні **релігійні норми**. Вони встановлюються священними книгами, рішеннями вищих органів релігійних конфесій і вважаються похідними від вищих сил — Бога. Ці норми є дійсними тільки для прихильників тієї чи іншої релігії, а в разі недотримання релігійних норм людину можуть відлучити від церкви, піддати анафемі (прокльону), застосувати інші релігійні заходи впливу.

Які релігії та релігійні норми вам відомі? Пригадайте, які священні книги різних конфесій ви знаєте.

Нині існує багато різноманітних організацій, об'єднань громадян. Кожне з них повинне певними нормами регулювати своє внутрішнє життя, відносини між своїми членами. Вони визначають порядок прийому до об'єднання громадян, порядок формування керівних органів та їх діяльності, інші внутрішні норми таких об'єднань. Зрозуміло, що ці норми стосуються лише тих, хто є членами відповідних об'єднань громадян. Такі норми називають **корпоративними нормами**. До них належать норми статутів політичних партій, громадських організацій тощо.

Однак, напевне, найчастіше в житті ви мали справу з двома видами соціальних норм — **нормами моралі** та **нормами права**. Між ними багато спільного, але є й чимало відмінностей. Мораль і право тісно взаємодіють між собою, впливають одне на одного.

Хрещення

Наведіть приклади взаємодії та взаємного впливу норм моралі та права.

	Норми моралі	Норми права
Спосіб запровадження	Поступово утверджуються у свідомості людей	Установлюються державними органами згідно зі спеціально визначеним порядком
Ступінь обов'язковості	Визначаються ступенем усвідомлення членами суспільства, не є загальнообов'язковими	Є загальнообов'язковими з часу набрання чинності
Сфера дії	Майже всі відносини між людьми	Регулюють найважливіші суспільні відносини, що мають загальне значення
Територія, на якій діють	Не обмежені кордонами певної держави	Діють на території певної держави
Спосіб закріплення	Як правило, не закріплюються у формальному акті	Закріплюються письмово у формальних актах
Спосіб забезпечення, наслідки порушення	Підтримуються громадською думкою більшості, порушення спричиняє громадський осуд	Підтримуються державою, у разі порушення можлива юридична відповідальність
Об'єкт регулювання	Суспільні відносини, поведінка людей	

2. Поняття та функції права.

Пригадайте визначення права та його ознаки, про які ви дізналися в 9 класі.

У 9 класі ви ознайомилися з поняттям «право» та визначили його основні ознаки. Спробуємо з'ясувати, для чого потрібне право, які завдання виконують його норми. **Основні завдання, які виконує право, напрями впливу права на суспільні відносини називають функціями права.** Функції права поділяють на загальносоціальні та спеціальні (юридичні).

Загальносоціальні функції права виокремлюють відповідно до сфер, у яких право допомагає регулювати суспільні відносини. У схемі вказано лише окремі, найважливіші загальносоціальні функції. Деякі науковці відзначають також інформаційну, компенсаційну та інші загальносоціальні функції.

Спеціальні, або суто юридичні, функції права поділяють на регулятивні та правоохоронні.

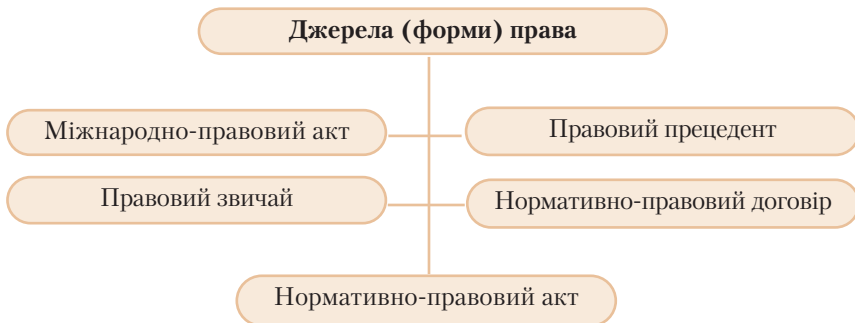
Регулятивна функція норм права полягає в тому, що вона забезпечує регулювання найважливіших суспільних відносин. Норми права встановлюють правила поведінки, обов'язкові для всіх, хто знаходиться на території певної держави. Ця функція реалізується, коли видається новий закон, який визначає правила поведінки в певних умовах, коли приймається акт місцевого органу влади про відкриття нового автобусного маршруту чи створення нової школи, коли виборча комісія приймає рішення про підсумки виборів. Так само регулятивна функція права здійснюється при реєстрації нових юридичних осіб або реєстрації шлюбу у відповідному державному органі.

Другою функцією права є **правоохоронна**. Відомо, що протягом усього існування суспільства та держави завжди були особи, які порушували встановлені норми. З виникненням права воно стало одним з ефективних засобів охорони, захисту встановлених правил поведінки. Цю функцію право виконує декількома шляхами. По-перше, шляхом установлення певних заборон, визначенням тих суспільних відносин, які знаходяться під охороною держави. Зрозуміло, що право охоронятиме не всі, а лише найважливіші суспільні відносини.

По-друге, право встановлює санкції за порушення та погрожує їх застосуванням до правопорушника. Важливо зазначити, що право виконує свою охоронну функцію не лише тоді, коли безпосередньо застосовуються санкції, а й тоді, коли воно застерігає від порушення.

3. Джерела (форми) права.

Як відомо, право — це система норм. Постає слушне запитання: як з'являються і як закріплюються правові норми? **Способи, форми вираження і закріплення правових норм називають джерелами (формами) права.**

Мабуть, найдавнішим з них є правовий звичай. Звичаї формуються протягом багатьох років, закріплюються у свідомості більшості людей, а потім уже визнаються державою або навіть світовим співтовариством. Раніше правовий звичай мав важливе значення, нині він здебільшого його втратив. Чимало правових звичаїв перетворилося на норми правових актів. Так, правовий звичай недоторканності посланців навіть ворогуючої держави, що існував у середньовіччі, у XX ст. було визнано більшістю держав світу, а пізніше закріплено в міжнародній угоді про недоторканність дипломатів. Отже, **правові звичаї — соціальні норми правила поведінки, що склалися в процесі їх фактичного застосування протягом тривалого часу, санкціоновані державою.**

У деяких державах, наприклад у США й Великій Британії, велике значення має таке джерело права, як правовий прецедент. Суть його в тому, що рішення з конкретної справи, прийняте судом чи державним органом, визнається зразком — прецедентом — для розв'язання подібних справ надалі. Отже, **правовий прецедент** (від латин. *praecedens, praecedentis* — той, що передає) — **це рішення, прийняте компетентним органом держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації та визнане загальнообов'язковим для врегулювання аналогічних життєвих ситуацій у майбутньому.**

Жодним законом Великої Британії не визначено, як мають проводитися мітинги та демонстрації, але ще на початку XIX ст. один з англійських судів прийняв рішення, яким визначив порядок проведення зборів, мітингів і демонстрацій, що застосовується й тепер.

ЦЕ

цікаво

Серед правових прецедентів і звичаїв, які нині діють у Великій Британії, є дуже різноманітні за змістом і значенням. Так, саме звичаєм визначено, що прем'єр-міністром країни стає лідер партії, яка перемогла на виборах у парламент. Це не записано в жодному законі, але такого порядку дотримуються вже кілька сотень років. Також звичаєм визначено, що голова палати лордів — лорд-канцлер — сидить на мішку з бавовною, що парламентарі голосують не підняттям рук, а проходячи крізь різні двері.

Певне місце в системі джерел права посідає **нормативно-правовий договір**, суть якого в тому, що певна правова норма є наслідком угоди, домовленості між різними органами чи посадовими особами. Прикладом такого документа є Конституційний договір, укладений у червні 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України, угоди, які укладаються між Урядом України, профспілками й об'єднаннями роботодавців тощо.

Останнім часом зростає значення **міжнародно-правових актів** — договорів, що укладаються між державами і визнаються державами як обов'язкові у внутрішньому житті. Нині в Україні міжнародні договори стають складовою частиною внутрішнього законодавства, якщо Верховна Рада України дасть згоду на обов'язковість такого договору. У цьому випадку вони діють на території України нарівні із законами України.

Іноді виокремлюють **релігійно-правові норми** (норми церкви, які визнаються державою загальнообов'язковими, — церковні норми в середньовіччі, обмеження участі жінок у суспільному житті в окремих країнах ісламу тощо).

ЦЕ

цікаво

Згідно з Кримінальним кодексом Ірану, який, за словами генерального прокурора країни, повністю спирається на закони шаріату — закони ісламу, упійманий уперше злодій карається ампутацією чотирьох пальців правої руки. Злочинця-крадія, упійманого вдруге, позбавляють усіх пальців на лівій нозі. Упійманого втретє чекає довічне позбавлення волі.

Головним джерелом права в більшості країн світу є **нормативно-правовий акт** — **офіційний документ, прийнятий (виданий) уповноваженим на це суб'єктом у визначених законодавством формі та порядку, який установлює норми права для невизначеного кола осіб і розрахований на неодноразове застосування**. Спільною особливістю всіх джерел, об'єднаних цим поняттям, є те, що нормативно-правовий акт видають органи держави, яким надано таке право. Він має точне формулювання, утілене в офіційний документ, є визначений порядок введення його в дію. Нормативно-правовий акт

чітко й недвозначно визначає юридичні норми. Основними видами нормативно-правових актів є закони й підзаконні акти. Це джерело права є основним і в нашій державі.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, які ви знаєте види нормативно-правових актів в Україні. Яке співвідношення юридичної сили цих нормативно-правових актів?

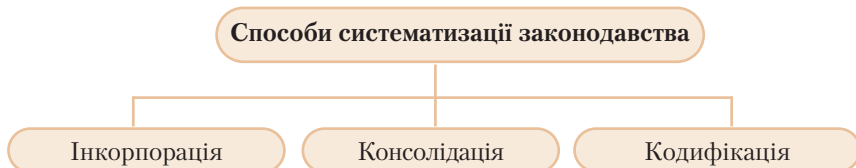
Серед усього різноманіття правових актів, які приймаються та існують в Україні, вищу юридичну силу мають **закони** (які можуть мати різні назви — закон, кодекс, основи законодавства). У разі протиріччя між законом і будь-яким підзаконним нормативно-правовим або індивідуальним актом діятимуть саме норми закону. **Надання закону вищої юридичної сили, закріплення його визначальної ролі в правовій системі держави прийнято називати принципом верховенства закону.**

Іноді серед видів нормативних актів виокремлюють **декрети**. Саме так називали акти сенату й імператора в Стародавньому Римі, вищих органів Французької республіки XVIII ст., вищих органів Радянської України в перші роки їх існування. У 1992–1993 рр. Верховна Рада України надала право уряду видавати декрети, які мали силу законів. Нинішня Конституція України не передбачає видання такого виду нормативних актів.

4. Систематизація законодавства.

Право регулює дуже багато суспільних відносин. Кількість актів, які діють у державі, постійно зростає. Окремі закони втрачають сенс зі зміною історичної, економічної та політичної ситуацій, іноді між раніше діючими та новими законами виникають суперечності. Та й взагалі користуватися величезною кількістю нормативних актів, якщо вони не будуть упорядковані, досить важко. Саме тому виникає потреба в упорядкуванні діючого законодавства.

Упорядкування діючих нормативних актів, приведення їх до певної системи називають систематизацією законодавства.

Систематизацію законодавства здійснюють кількома основними способами.

Перший із них — **інкорпорація** — спосіб систематизації, при якому нормативні акти об'єднують у збірник чи зібрання, розташовуючи

їх у хронологічному порядку за предметом регулювання або за іншими ознаками. Прикладом інкорпорації є «Хрестоматія з правознавства», багатотомне видання «Закони України», збірки нормативних актів з окремих галузей права чи окремих тем тощо. При інкорпорації нормативні акти не змінюються, їх лише групують за визначеною ознакою, що полегшує їх пошук у разі потреби.

Другим способом систематизації є консолідація — об'єднання в єдиний нормативно-правовий акт кількох актів, які регулюють певну сферу суспільних відносин без зміни їх змісту.

Однак найскладнішим способом систематизації є кодифікація — процес зведення різних нормативно-правових актів у єдиний, внутрішньо узгоджений та структурований акт шляхом переробки їх змісту. У цьому випадку до нормативного акта вносять суттєві зміни, він стає принципово новим. Наслідком такої роботи досить часто є кодекс. Так, нині парламент України на основі численних нормативних актів, що стосуються оподаткування, готує до прийняття Податковий кодекс України, який стане результатом кодифікації.

Отже, відносини між людьми регулюються різноманітними соціальними нормами. Особливе місце серед них посідають норми права, що регулюють найважливіші відносини між людьми, визначаються і підтримуються державою. Право регулює відносини між людьми, захищає їхні права й інтереси. Право виконує важливі функції, серед яких регулятивна та правоохоронна.

Джерелами права є нормативно-правові акти, правові звичаї, прецеденти, правові договори, міжнародні правові акти. Серед численних нормативно-правових актів особливе місце займають закони, що мають вищу юридичну силу.

З метою упорядкування законодавства проводиться систематизація нормативних актів. Способами систематизації є інкорпорація, консолідація та кодифікація.

Запам'ятайте: соціальні норми, право, джерела права, нормативно-правовий акт, правовий звичай, правовий прецедент, систематизація законодавства.

Перевірте себе

1. Що таке *соціальні норми*? Які види соціальних норм ви знаєте?
2. Поясніть поняття *право, правовий прецедент, систематизація законодавства*?
3. Які ознаки права вам відомі?

4. Які джерела права ви знаєте?
5. Яку роль відіграє право в житті суспільства? Які функції виконує?
6. Чим право відрізняється від інших соціальних норм?
7. Наведіть приклади моральних норм, які підкріплені чинними нормами права.
- 8*. Спробуйте за допомогою таблиці порівняти відомі вам види соціальних норм. Використайте для цього знання з історії, літератури та інших предметів.

Види соціальних норм	Спосіб запровадження	Ким приймаються (запроваджуються)	Наслідки порушення	Форма закріплення
Норми моралі				
Звичай, традиції				
Релігійні норми				
Норми права				
Корпоративні норми				

9. У наведених нижче прикладах визначте, який вид соціальних норм регулює ці відносини:
 - а) школяр не прийшов на зустріч, про яку завчасно домовився з однокласником, хоча мав змогу це зробити;
 - б) прибічник релігійної конфесії порушив настанови свого пастиря;
 - в) футболіст перед матчем ужив заборонений препарат — допінг;
 - г) учень не придбав квиток, коли сідав в електричку;
 - д) на прохання бабусі допомогти в хатній роботі онук відмовився і пішов гуляти;
 - е) член партії відмовився сплатити членські внески;
 - є) громадянин загубив свій паспорт;
 - ж) через власну недбалість токарь зіпсував деталь;
 - з) родина прийняла рішення прикрасити на Новий рік не ялинку, а пальму;
 - і) хлопець, захищаючи свою дівчину, завдав нападникам тілесних ушкоджень.
- 10*. Висловіть свою думку щодо можливості функціонування держави без правових норм.
- 11*. Спробуйте порівняти різні джерела права й проаналізувати їхні недоліки й переваги.
- 12*. Порівняйте різні види систематизації законодавства.

§ 6. Поняття і структура системи права

1. Поняття та елементи системи права і системи законодавства.

Надзвичайно широке коло суспільних відносин регулюється правовими нормами, тому не дивно, що право має певну внутрішню структуру.

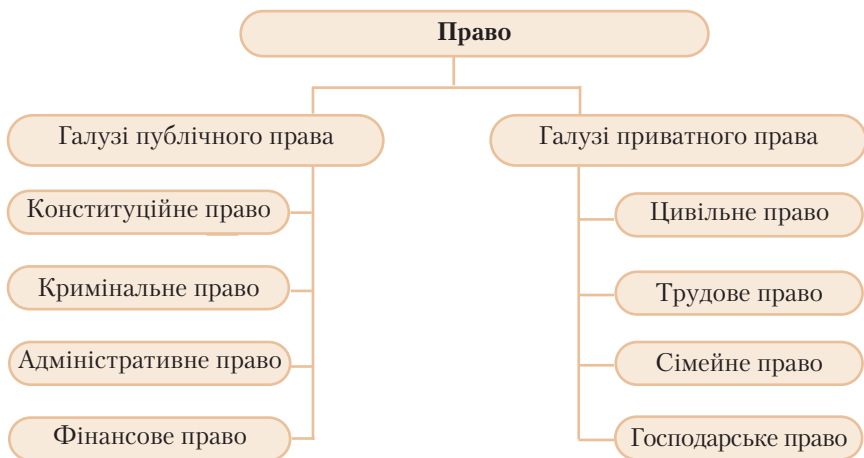

Сукупність правових норм, що за допомогою певного методу правового регулювання регулюють суспільні відносини в певній сфері, називають галуззю права.

Пригадайте з курсу правознавства 9 класу, які галузі права існують в Україні, які методи правового регулювання застосовують для регулювання правових відносин.

Серед існуючих галузей права розрізняють **конституційне** (або **державне**), яке встановлює основні норми існування й діяльності держави, **трудове** (регулює відносини, що виникають між працівником і роботодавцем або власником підприємства), **кримінальне** (установлює відповідальність за найбільш небезпечні порушення закону — злочини), **цивільне** (його норми регулюють майнові та деякі особисті немайнові відносини), **сімейне** (регулює відносини, які стосуються створення сім'ї, відносини подружжя, а також відносини між батьками і дітьми) і чимало інших.

Усі існуючі галузі права можна поділити на галузі публічного й галузі приватного права. Визначальним при цьому є метод правового регулювання, який переважно застосовується. У галузях публічного права основним є імперативний метод регулювання, у галузях приватного права — диспозитивний метод. **Імперативний метод** передбачає можливу нерівність учасників правовідносин, використання примусу, жорстку обов'язковість правових норм і рішень. При **диспозитивному методі** регулювання обидві сторони правовідносин рівні між собою, відносини між ними можуть бути врегульовані шляхом певних договорів, угод.

Елементом системи права є також правові інститути. Правовий інститут, як правило, має більш вузький характер, ніж галузь, він об'єднує юридичні норми, що стосуються певного, чітко відокремленого виду суспільних відносин. Такими, наприклад, є інститут виборів, інститут власності, інститут необхідної оборони тощо. Інститут права може об'єднувати норми однієї або декількох галузей права (у цьому випадку йдеться про міжгалузевий інститут права).

Початковим елементом усієї правової системи є **норма права** — **обов'язкове правило поведінки, що встановлене й підтримується державою**. Саме з них, як із цеглин, складається «будинок» і правового інституту, і галузі права, і всієї системи права в цілому.

Особливе місце в системі права займає **міжнародне право**. Воно регулює відносини не в середині певної держави, як вищезазначені галузі права, а відносини між державами, міжнародними організаціями тощо. Міжнародне право виникає разом із розвитком міжнародних відносин. Зважаючи на те, що воно регулює відносини між суверенними державами, його норми встановлюються на основі домовленостей сторін — шляхом переговорів, підписання договорів, угод, конвенцій тощо.

Разом із системою права існує система законодавства. Між цими системами є чимало спільного, але водночас їх потрібно розрізняти. Система права характеризує внутрішній зміст права, система законодавства розкриває його зовнішню сторону, закріплення правових норм у конкретних нормативно-правових актах певної держави.

Система законодавства — це сукупність усіх прийнятих у встановленому порядку й упорядкованих нормативно-правових актів держави. На відміну від системи права система законодавства має як вертикальну, так і горизонтальну побудову. Говорячи про горизонтальну структуру системи законодавства, мають на увазі її поділ

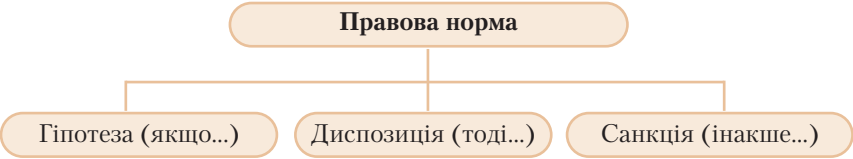
за галузями — галузеву структуру, а вертикальна структура — це поділ системи законодавства за рівнем юридичної сили правових актів.

Система права	Система законодавства
Внутрішній зміст	Зовнішня форма
Складається з галузей та інститутів	Складається з нормативно-правових актів
Первинний елемент — норма права	Первинний елемент — стаття нормативного акта
Визначається здебільшого об'єктивними суспільними відносинами	Визначається значною мірою суб'єктивною волею законодавців, тому може суперечити об'єктивним потребам суспільства

2. Правова норма.

Правові норми поділяють за спрямованістю на *норми-заборони* (вони встановлюють заборону на певні дії, наприклад забороняється перевезення літаками вибухових речовин); *норми-приписи* (установлюють обов'язки — громадянин зобов'язаний дотримуватися законів). Бувають *матеріальні норми* (установлюють заборони, обов'язки, права — громадянин має право здобути освіту екстерном, підготувавшись самостійно та склавши відповідні іспити) і *процесуальні* (визначають порядок використання цих прав та обов'язків — для складання екзаменів екстерном громадянин подає заяву до районного відділу освіти).

Норма права має свою структуру.

У нормі права можна визначити три основні складові — гіпотезу, диспозицію та санкцію. **Гіпотеза вказує на обставини, за яких діятиме норма. Диспозиція визначає правило, яке діятиме в цих обставинах. І нарешті, санкція визначає наслідки, які настануть у разі недотримання встановленої норми, її порушенні.** Ці три елементи норми права можна позначити словами «якщо — тоді — інакше», де кожному елементу правової норми відповідає певне слово.

Визначте вказані елементи в наведених правових нормах.

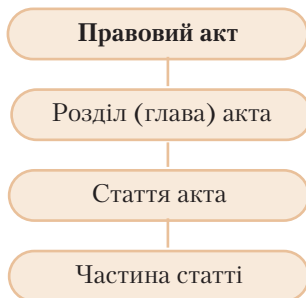
Із Конституції України

Стаття 57. ...Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є не чинними.

Стаття 79. Перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою України присягу... Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата.

Важливо зазначити, що не завжди правова норма має повну структуру. Чимало норм містить лише два елементи: гіпотезу–диспозицію або ж диспозицію–санкцію. Це зумовлено побудовою правових норм, особливостями певного нормативного акта, у якому міститься ця правова норма.

Правова норма є складовою нормативно-правового акта, який має також певну структуру.

Правова норма іноді збігається зі статтею нормативного акта, в інших випадках вона розпорошена по кількох статтях. Коли необхідно посплатися на правову норму, обов'язково потрібно зазначити назву нормативного акта й номер статті (статей), у яких вона міститься.

Залежно від повноти викладу правової норми в статті правового акта розрізняють повний, відсилочний та бланкетний способи викладу правової норми. При повному викладі в статті акта формулюють певні правові норми, наприклад «Прийом у школу здійснюють, як правило, з 6 років» (Закон України «Про загальну середню освіту»). При відсилочному способі викладу вказуються інші статті цього акта, які мають використовуватися для регулювання певних суспільних відносин. Так, ст. 33 Цивільного кодексу України зазначає, що «неповнолітня особа несе відповідальність за шкоду, завдану нею іншій

особі, відповідно до ст. 1179 Цивільного кодексу України». Бланкетний спосіб викладу норми передбачає посилання не на інші статті того самого акта, а на інші правові акти. Наприклад, ст. 276 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за порушення правил безпеки руху — тобто для притягнення до відповідальності за цією статтею має бути доведено, що, залежно від виду транспорту, було допущено порушення конкретної норми Правил дорожнього руху, Правил руху внутрішніми водними шляхами або Правил експлуатації залізниці.

3. Види правових систем.

Історія кожної держави наклала відбиток на особливості розвитку та побудови її законодавства, на ті джерела права, які в ній визнаються. По-різному побудовані органи державної влади, правоохоронні й судові органи. Саме тому правознавці вважають, що в кожній державі існує своя, саме їй притаманна правова система. При цьому є держави, правові системи яких подібні між собою. **Сукупність правових систем окремих держав, які подібні між собою, ґрунтуються на однакових чи подібних принципах і практиці застосування норм права, називають правовою сім'єю.**

Основними сучасними правовими сім'ями є англосаксонська, мусульманська, романо-германська.

Англосаксонська правова сім'я (її ще називають сім'єю загального права) притаманна Великій Британії, Канаді, Індії, більшості інших держав, що належать до Британської співдружності, а також Сполученим Штатам Америки. Вона сформувалася саме в Англії, і найсуттєвішою її ознакою є те, що основним джерелом права в ній є правовий прецедент. У країнах англосаксонської правової сім'ї суд не лише застосовує норми права, а й створює їх. У країнах цієї правової сім'ї немає чіткого поділу на галузі права.

Мусульманська правова сім'я об'єднує переважно правові системи держав Сходу — Пакистану, Ірану, Іраку, Афганістану. Як можна здогадатися з назви, вона виникла на основі норм мусульманської релігії — ісламу. Саме тому основним джерелом права в країнах цієї правової сім'ї є священна книга мусульман — Коран, джерелами є також праці кращих знавців ісламу, описи життя пророка Мохамеда — Суна, Іджма, Кияс. Цікавою особливістю мусульманського права є те, що його норми поширюються, як правило, лише на прибічників ісламу. У сучасних умовах навіть у країнах, які найсуворіше дотримуються норм ісламу, роблять спроби модернізувати норми мусульманського права, пристосувати їх до сучасності.

Романо-германська правова сім'я (або сім'я континентального права) є найдавнішою й нині найпоширенішою у світі. Історично вона має свої корені в Стародавньому Римі, а потім розвивалася

переважно в континентальній Європі — звідси й назва. Основним джерелом права в цій правовій сім'ї є нормативно-правовий акт, а не правовий прецедент. Характерним є чіткий поділ на галузі права, на приватне й публічне право. Зазначимо, що правова система України також належить до романо-германської правової сім'ї (сім'ї континентального права).

Крім цих трьох основних правових сімей, іноді визначають також **традиційну (звичаєву) правову сім'ю** (вона спирається на звичаєве право й традиції відповідної спільноти, нині існує в окремих країнах Африки), **соціалістичну правову сім'ю** (збереглася нині в КНДР, КНР, на Кубі) та деякі ін.

Система права містить галузі права, правові інститути й норми права. Правові норми — ті «цеглинки», з яких складається вся система права. Норма права складається з гіпотези, диспозиції, санкції. Особливе місце в системі права займає міжнародне право, яке регулює переважно відносини між державами, міжнародними організаціями.

Правові норми в Україні закріплюються виданням правових актів. Усі нормативно-правові акти держави, прийняті в установленому порядку, становлять систему законодавства певної держави. Система законодавства має вертикальну й горизонтальну структуру.

У кожній державі існує своя правова система, з власними особливостями побудови й дії. Правові системи країн з подібними принципами існування, дії органів влади становлять правові сім'ї.

Запам'ятайте: система права, система законодавства, галузь права, інститут, норма права, правова сім'я.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович (1868–1920)

Видатний український філософ і правознавець, доктор права, академік Української академії наук. Досліджував проблеми теорії держави та права, філософію права. Один із перших вітчизняних правознавців, який розробляв теорію правової держави.

Перевірте себе

1. Поясніть поняття *галузь права, інститут права, норма права, система права, система законодавства*.
2. Назвіть елементи правової норми.

3. Укажіть відмінності міжнародного права від інших галузей права.
- 4*. Порівняйте основні правові сім'ї й спробуйте визначити переваги та недоліки кожної з них.
- 5*. Обґрунтуйте, чому правову систему України відносять до романо-германської правової сім'ї.
6. Складіть схему вертикальної структури системи законодавства України.
7. Визначте структуру нижченаведених правових норм Конституції України:

Стаття 94

...Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України й опубліковується за його підписом.

Стаття 144

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

§ 7–8. Правовідносини

1. Поняття і види правовідносин.

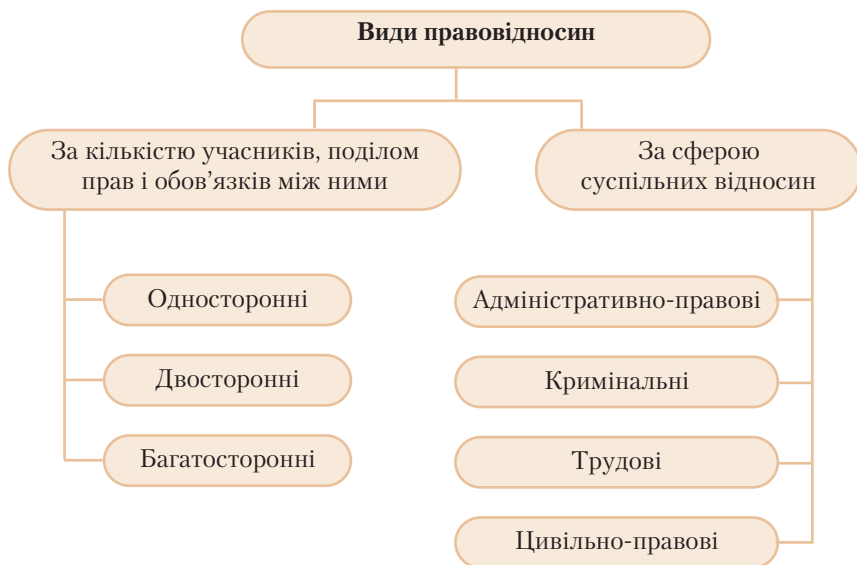
У процесі свого життя кожна людина постійно вступає у відносини з іншими людьми. Ці відносини регулюються соціальними нормами: в одному випадку це норми моралі, в іншому — традиції чи релігійні норми. У багатьох випадках суспільні відносини регулюються нормами права.

Разом з однокласниками ви після уроків вирушаєте на прогулянку. На прохання батьків ви допомагаєте їм у хатній роботі. На перерві купуєте тістечко в шкільному буфеті. Після закінчення 9 класу ви написали заяву про прийом у школу для продовження навчання. Громадянин звільнився з роботи й уклав нову трудову угоду.

Визначте, у яких із цих випадків ваші відносини регулювалися нормами права.

Суспільні відносини, які регулюються нормами права, називають правовідносинами. У житті суспільства виникає велика кількість правовідносин, які можна класифікувати. Найчастіше правовідносини

поділяють за кількістю учасників, поділом прав і обов'язків між ними, а також за сферою суспільних відносин, які вони регулюють.

Пригадайте приклади, наведені вище. Написавши заяву до школи, ви вступили з навчальним закладом в адміністративно-правові відносини. Громадянин, який уклав трудовий договір або, навпаки, звільнився з роботи, — є учасником трудових правовідносин. Купівля товару, дарування, позичка — приклади цивільно-правових відносин. Укладаючи шлюб, людина стає учасником сімейних правовідносин. Однак цим переліком кількості видів правовідносин не обмежується — їх може бути стільки, скільки існує галузей права.

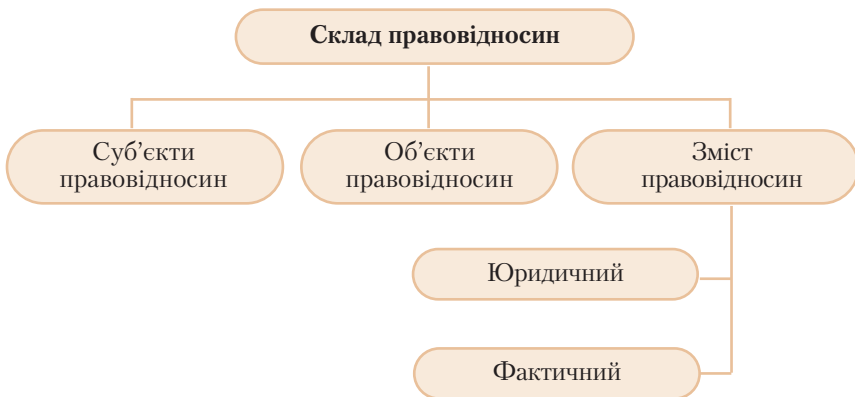
Інший критерій поділу — кількість учасників і поділ прав та обов'язків між ними. Найчастіше правовідносини мають двосторонній характер. У цьому випадку в правовідносинах беруть участь дві сторони, кожна з них має права й обов'язки щодо іншої. Прикладами двосторонніх правовідносин можуть бути купівля–продаж товару, укладання шлюбу, укладання трудового договору тощо. Іноді в правовідносинах беруть участь більше двох осіб, кожна з яких має певні права й обов'язки. Саме такими є відносини, до яких з певною метою залучають посередників.

Багатьом із нас доводилося мати справу з односторонніми правовідносинами. При цьому важливо зазначити, що поняття «односторонні правовідносини» говорить не про кількість учасників від-

носин, а про розподіл між ними прав та обов'язків. В *односторонніх правовідносинах* одна із сторін має лише права, а інша — тільки обов'язки. Прикладом таких правовідносин є дарування, адже в однієї сторони — обдарованого — немає обов'язків, він лише має право вимагати передачі йому подарунка (якщо є відповідний договір), а інша сторона має тільки обов'язок передати подарунок. Так само односторонніми є відносини, пов'язані зі спадкуванням.

2. Елементи складу правовідносин.

Правовідносини мають певний склад, у них визначають декілька елементів.

Перша складова правовідносин — їх учасники. **Учасників правовідносин прийнято називати суб'єктами правовідносин.** Більшість юристів ототожнює поняття «суб'єкти права» та «суб'єкти правовідносин», однак окремі правознавці вважають, що суб'єктами права є всі, хто має можливість брати участь у правовідносинах, а суб'єктами правовідносин вони стають лише тоді, коли безпосередньо беруть у них участь.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, які види осіб можуть бути учасниками правовідносин.

Учасниками правовідносин передусім можуть бути люди — громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, — усіх їх називають фізичними особами, тобто особами, які існують фізично.

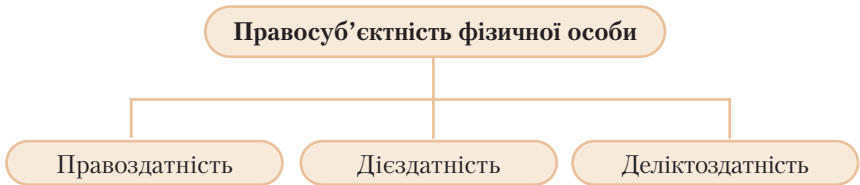
Другим видом учасників правовідносин можуть бути **юридичні особи — організації, створені й зареєстровані в установленому законом порядку.** Їхнє існування й участь у правових відносинах можливі лише в разі виконання певних *юридичних процедур* — розробки й затвердження статуту, державної реєстрації.

Юридичні особи мають певні ознаки:

- 1) наявність власного відокремленого майна;
- 2) можливість від власного імені набувати й здійснювати юридичні права та обов'язки;
- 3) можливість відповідати власним майном за своїми зобов'язаннями;
- 4) можливість бути позивачем або відповідачем у суді.

Для участі в правовідносинах кожна особа повинна мати **правосуб'єктність — здатність фізичних та юридичних осіб у встановленому порядку бути суб'єктами правовідносин (суб'єктами права), мати юридичні права й обов'язки.**

Для юридичних осіб правосуб'єктність визначається їхньою **компетенцією — сукупністю прав та обов'язків, які надаються юридичній особі для виконання її функцій.** Важливо пам'ятати, що юридична особа набуває правосуб'єктності з часу її реєстрації і вона, як правило, залишається незмінною протягом усього часу її існування.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, що таке правоздатність і дієздатність. Коли фізичні особи набувають правоздатності та як із часом змінюється їхня дієздатність?

Правоздатність — здатність особи мати визначені законом права й обов'язки, брати участь у правовідносинах. Особа набуває правоздатність із моменту народження. Сучасне законодавство не передбачає існування людини, позбавленої правоздатності. Більше того, навіть сама людина також не може відмовитися від своєї правоздатності, її не можна передати іншій людині. Однак рівень правоздатності в людей може бути різним — залежно від віку, соціального й професійного статусу особи. Будь-яка особа має загальну правоздатність — здатність бути суб'єктом правовідносин узагалі. Визначають також *галузеву дієздатність* — тобто здатність особи брати участь у правовідносинах певної галузі.

Залежно від галузі правоздатність у ній може наставати в різному віці — так, учасником трудових правовідносин може бути особа не раніше 14 років. Окремі особи мають також *спеціальну право-*

здатність — наприклад, судді, депутати, державні службовці, правоохоронці тощо.

Дієздатність — можливість особи своїми діями створювати, змінювати, припиняти права й обов'язки. Обсяг дієздатності значною мірою залежить від віку особи, повна дієздатність настає з 18 років. Законодавством також передбачена можливість надання повної дієздатності в більш ранньому віці.

Елементом правосуб'єктності також є деліктоздатність. **Деліктоздатність** (від латин. *delictum* — провина, проступок) — це здатність особи нести відповідальність за скоєні нею правопорушення. Вік можливого притягнення до відповідальності залежить від виду скоєного правопорушення.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, у якому віці можливе притягнення до відповідальності за різні види правопорушень.

Отже, особливістю правосуб'єктності фізичної особи є те, що рівень її дієздатності й деліктоздатності суттєво залежить від віку особи, а певною мірою і від інших обставин.

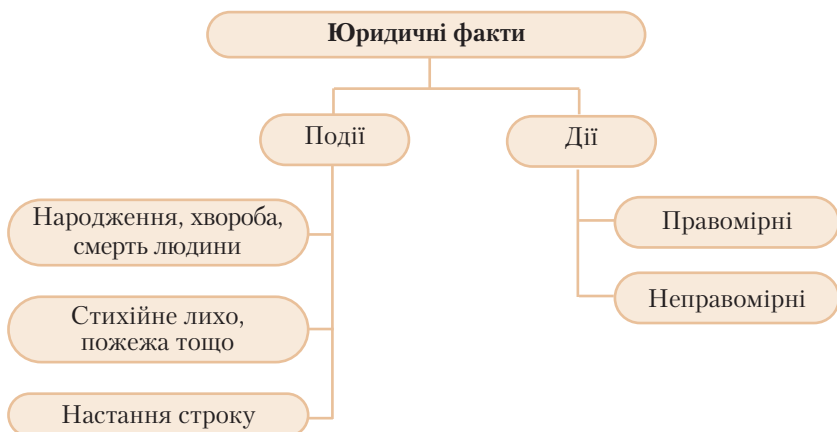
Об'єктом правовідносин є матеріальні або нематеріальні блага, з приводу яких виникають правовідносини. Об'єкти правовідносин надзвичайно різноманітні. Це не лише різні речі, гроші, послуги. Об'єктами правовідносин можуть бути результати творчої, інтелектуальної діяльності людини, інформація тощо.

Ще одним елементом правовідносин є їх **зміст**. Зміст правовідносин поділяють на дві складові — юридичний та матеріальний аспекти. *Матеріальний аспект* містить фактичну поведінку, дії учасників. *Юридичний аспект* — це юридичні права й обов'язки учасників правовідносин.

Так, під час купівлі продуктів у магазині суб'єктами правовідносин буде покупець і магазин (як юридична особа, яку представляє продавець), об'єктом правовідносин буде право власності на продукти, безпосередньо самі продукти. Матеріальним аспектом змісту буде передавання продуктів від продавця до покупця, фактичний їх перехід. Елементами юридичного аспекту змісту правовідносин буде обов'язок продавця надати необхідну інформацію про товар і передати його покупцеві, обов'язок покупця сплатити за товар, право покупця отримати товар належної якості тощо.

3. Юридичні факти.

Правовідносини виникають унаслідок певних обставин, передбачених законом. **Життєві обставини, які породжують, змінюють або припиняють правовідносини, називають юридичними фактами.** Юридичні факти поділяють на кілька груп.

Події не залежать від бажання особи або не повністю контролюються нею. Людина народжується без її бажання, але її поява породжує юридичні наслідки — виникнення прав у новонародженого й відповідних обов'язків у батьків, смерть людини також здебільшого не залежить від її бажання, але зумовлює певні юридичні акти, зокрема застосування норм законодавства щодо спадщини. Юридичні наслідки спричиняються також діями природи, тварин, стихійним лихом, коли виникають права на страхові виплати, компенсацію втрат. Іноді важливі наслідки має настання або закінчення певного строку — строку повноважень депутата, строку навчання тощо. Такі факти називають **юридичними подіями**.

Інша група юридичних фактів пов'язана з діями людей, їхньою волею. Це можуть бути вчинки особи: публікація статті породжує авторське право, викрадення майна — кримінальну відповідальність. Такі факти мають назву **юридичні дії**. Юридичними діями є також укладання договору, угоди, у яких беруть участь декілька осіб.

Дії людей поділяють на **правомірні** — тобто такі, що відповідають вимогам закону, і **неправомірні** — такі, що суперечать їм.

Соціальні відносини, які регулюються нормами права, називають правовідносинами. У правовідносинах беруть участь фізичні й юридичні особи, які повинні мати правоздатність і дієздатність.

Сукупність правоздатності, дієздатності й деліктоздатності становлять правосуб'єктність особи.

Правовідносини виникають, припиняються, змінюються внаслідок певних юридичних фактів, зокрема дій людей. Ці дії можуть бути правомірними й неправомірними.

Система права складається з галузей права, інститутів і норм права.

Запам'ятайте: правовідносини, суб'єкт, об'єкт, зміст правовідносин, правоздатність, дієздатність, юридичний факт.

Перевірте себе

1. Що таке *правовідносини*?
2. Що таке *правоздатність* і *дієздатність*?
3. Наведіть приклади з власного життя, коли ви стали учасником правовідносин або мали справу з ними (у правовідносинах вступали батьки, знайомі).
4. Наведіть приклади юридичних і фізичних осіб, з якими вам доводилося мати справу, уступати в правовідносини.
- 5*. Проаналізуйте приклади, наведені вами в попередньому завданні, і визначте, у яких з них достатньо було мати правоздатність, а де потрібна також дієздатність.
- 6*. Проаналізуйте наведені ситуації та визначте, чи виникають у них правові відносини; які фізичні та юридичні особи беруть у них участь; хто з учасників правовідносин виявляє правоздатність і дієздатність:
 - а) учень на прохання свого батька купив у магазині хліб;
 - б) токарь подав заяву про звільнення із заводу «Калібр» і поступив на роботу в приватну фірму;
 - в) батько подарував своєму синові фотоапарат;
 - г) хлопець відмовився прибрати у своїй кімнаті, незважаючи на вимоги батьків;
 - д) дівчина надіслала власні вірші до редакції журналу, які були надруковані;
 - е) отримавши травму під час гри у дворі, хлопець звернувся за медичною допомогою до лікарні.

§ 9–10. Правопорядок і правопорушення

1. Правопорядок і дисципліна.

У житті ви щодня керуетесь різними правилами, які називають соціальними нормами.

Пригадайте, з якими правилами, соціальними нормами вам доводиться мати справу. Ким і як ці правила приймаються?

Якщо люди виконують установлені правила, дотримуються їх вимог, життя суспільства буде спокійним і врівноваженим, без ворожнечі й сутичок. **Стан суспільних відносин, який відповідає вимогам усього комплексу соціальних норм, називають громадським порядком.** Про існування громадського порядку можна говорити лише тоді, коли в суспільстві дотримуються всіх видів соціальних

норм — норм моралі, звичаїв, корпоративних, релігійних і правових норм тощо.

Зверніть увагу: громадський порядок вимагає дотримання серед інших і правових норм. Тому кажуть, що складовою громадського порядку є **правопорядок — система суспільних відносин, будь-яких інших дій, що мають правове значення і здійснюються в суспільстві відповідно до вимог норм права.**

Правопорядок як суспільне явище має ряд ознак. Насамперед необхідно зазначити, що правопорядок базується на приписах чинних норм права, він передбачає належне виконання юридичних обов'язків і невідворотну юридичну відповідальність за правопорушення. У сучасній державі правопорядок, як правило, створює сприятливі умови для реалізації суб'єктивних прав громадян.

З поняттями «громадський порядок» і «правопорядок» пов'язані деякі інші поняття. Так, **точне, своєчасне й неухильне дотримання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки в державному й громадському житті називають дисципліною.** Вам, напевно, досить часто доводиться чути це слово від учителів і батьків. Учителі й адміністрація школи вимагають від вас дотримуватися дисципліни в школі (адже це є одним з обов'язків учня відповідно до діючого законодавства). Батьки закликають бути дисциплінованими вдома й на вулиці тощо. Тільки за умови дотримання дисципліни всіма працівниками, учнями, членами суспільства можлива ефективна робота, навчання, існування суспільства загалом. Особливо жорстка дисципліна необхідна та є суттєвою ознакою війська, без суворої дисципліни неможливе подолання будь-яких надзвичайних ситуацій.

Запропонуйте, як можна забезпечити дотримання дисципліни в різних колективах людей (у школі, на виробництві, в армії тощо).

2. Законність.

Дотримання правопорядку передбачає забезпечення в державі принципу законності. Цей принцип передбачає точне й неухильне здійснення всіх нормативно-правових актів, а також ефективний контроль за неухильним дотриманням норм права й притягнення винних у правопорушеннях до юридичної відповідальності. Іноді кажуть, що правопорядок — це реалізована законність, реальна відповідність суспільних відносин приписам норм права.

Для того щоб забезпечити законність у державі, створюють цілу систему певних гарантій. Такі гарантії законності можуть бути: **економічні** — високоефективна стабільна економіка, забезпечення економічного зростання країни; **політичні** — передусім наявність легітимної демократичної влади, яка спирається на підтримку населення;

соціальні — високий рівень захищеності кожного громадянина в державі, забезпечення високого рівня життя для населення.

Крім того, існує чимало гарантій юридичного характеру — **юридичні гарантії**. Серед них — конституційне закріплення принципу законності, постійне удосконалення законодавства. Крім того, законність гарантується створенням системи запобігання й профілактики правопорушень, забезпеченням ефективної діяльності правоохоронних органів. Законність неможлива без високого рівня правової освіти й правової культури всього населення.

3. Правосвідомість.

Коли людина стає свідком правопорушення, дізнається про прийняття нового закону, у неї з'являються певні відчуття. В одному випадку — це осуд, обурення, в іншому — задоволення. Закон, хоча його зобов'язаний дотримуватися кожний, може викликати згоду чи заперечення. **Систему поглядів, понять, уявлень, почуттів із приводу чинного права або ситуацій, що пов'язані з правом, називають правосвідомістю.**

Правосвідомість складається з кількох елементів. Теорії, принципи й концепції становлять правову ідеологію. Вони ґрунтуються переважно на знаннях про право, а також на соціальному досвіді особи чи суспільної групи. Елементами правової психології є почуття, емоції, настрої, які виникають у процесі правовідносин, під впливом дії норм права.

Правосвідомість визначається рівнем знань про право, ставленням до нього і формується не тільки в кожній людині — її називають *індивідуальною* правосвідомістю — а й у груп людей, суспільства загалом. Іноді ставлення до права може відрізнятися залежно від регіону (наприклад, правосвідомість населення Києва й невеличкого села, Криму й Львова може суттєво відрізнятися).

Розрізняють *професійну* правосвідомість (тобто тих, хто є юристами-професіоналами, адвокатами, суддями, науковцями тощо) і *буденну* (людей, не пов'язаних із правом професійно).

4. Правопорушення.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, що таке правопорушення.

Більшість людей у суспільстві діє відповідно до норм закону. Проте, на жаль, є й інші випадки. Водій перевищує швидкість руху, установлену на вулицях міста. Робітник виносить із підприємства деталь автомобіля, яку виготовляє цех. Граючи у дворі у футбол, хлопець розбив шибку. Учень запізнився на урок. Що спільного в цих ситуаціях? Головне в тому, що всі ці громадяни порушили певні правові норми.

Будь-яке протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність), що завдає шкоди людям, суспільству, державі й спричиняє юридичну відповідальність, називають правопорушенням.

Щоб з'ясувати, чи є та або інша дія правопорушенням, потрібно встановити, чи має вона ознаки правопорушення. По-перше, правопорушення обов'язково завдає певної шкоди — **моральної** (образа, нервові напруження тощо), **матеріальної** (прямі збитки, втрата майна або коштів, втрата можливого прибутку), **фізичної** (смерть, шкода здоров'ю).

По-друге, правопорушення виникає лише тоді, коли дія безпосередньо порушує ту чи іншу норму права. Якщо дії людини не регулюються нормами права, не заборонені, не може бути й мови про правопорушення.

Обов'язковою ознакою правопорушення є наявність вини правопорушника. Вина може бути **умисною** (правопорушник свідомо хоче настання шкідливих наслідків чи припускає їх настання) або **необережною** (правопорушник не бажав настання шкідливих наслідків, але мав змогу й повинен був їх передбачити). Коли людина краде товари в магазині, вона свідомо йде на порушення закону, розуміючи, що це заборонено нормою права. Отже, маємо умисне правопорушення. Коли водій, порушуючи Правила дорожнього руху, перевищує швидкість і втрачає контроль над управлінням автомобілем, унаслідок чого гине пасажир, він не бажав цих наслідків, але повинен був їх передбачити. Його вина є необережною.

За правопорушення винний може бути притягнутий до відповідальності, передбаченої законом.

Правопорушення можна кваліфікувати за ступенем їх соціальної небезпеки, а також відповідно до того, норми якої галузі права вони порушують. Найнебезпечнішим правопорушенням є **злочин** — порушення в кримінальній сфері, покарання за яке передбачено Кримінальним кодексом України. Це вбивство, завдання тілесних ушкоджень, крадіжка, пограбування, хуліганство тощо. **Правопорушення в інших галузях називають проступком.** Відповідно до галузей права проступки можуть бути, наприклад, **дисциплінарними**

(порушення, пов'язані з трудовою діяльністю людей, порушення трудової дисципліни), **адміністративними** (наприклад, перехід вулиці в невстановленому місці, безквитковий проїзд у транспорті, несвоєчасне отримання паспорта тощо).

Наведіть приклади правопорушень, відомі вам із життєвого досвіду, книжок і кінофільмів.

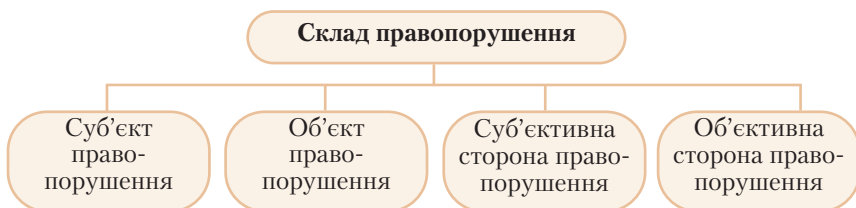
**ЦЕ
цікаво**

У 2001 р. громадянка України була засуджена до смертної кари в Таїланді за поширення наркотиків.

У 2002 р. британський підданий Гаррі Діксон був засуджений у Саудівській Аравії до 8 років позбавлення волі та до 800 ударів різками за виробництво й продаж алкоголю. У цій країні за законами ісламу заборонено не лише вживати чи виготовляти алкогольні напої, а й навіть сидіти поруч із тим, хто їх вживає.

Отже, у деяких країнах зловживання алкоголем чи наркотиками є тяжким злочином.

Правопорушення має чотири складових частини.

Перша складова частина — це **суб'єкт правопорушення, тобто той, хто його вчинив, — правопорушник**. Друга — **об'єкт правопорушення, тобто те, проти чого спрямовано незаконну дію правопорушника**. Для будь-якого правопорушення об'єктом є правопорядок, суспільні відносини, права, що охороняються законом. Для кожного правопорушення можна й потрібно також визначити конкретний об'єкт правопорушення. Коли скоєно пограбування, об'єктом є власність (право власності), убивство — життя людини (право людини на життя) тощо. Третя складова — **суб'єктивна сторона — ставлення правопорушника до скоєного** (навмисно чи через необережність він порушив закон, які мотиви ним керували). Остання складова — **об'єктивна сторона, ті дії або бездіяльність, що безпосередньо становили правопорушення, завдана ними шкода, а також час і місце скоєння правопорушення, обставини, за яких воно сталося**. Під час розслідування будь-якого правопорушення обов'язково визначають наявність складу правопорушення. За відсутності будь-якого елемента складу правопорушення відповідальність за нього неможлива.

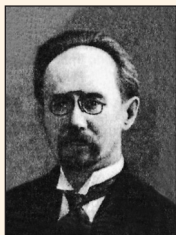
У людському суспільстві існують громадський порядок і правопорядок, який є його складовою. Держава забезпечує дотримання законності, установлює певні гарантії. Ставлення людей до подій у суспільстві з точки зору права, оцінки ними правових норм і правовідносин є елементами правосвідомості.

Існують випадки, коли люди порушують норми права. Таку неправомірну поведінку називають правопорушенням. Залежно від того, які норми права порушені, розрізняють види правопорушень. Найнебезпечніші з них є кримінальні, їх називають злочинами. Особа, яка вчинила правопорушення, є правопорушником.

До складу правопорушення належать: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона правопорушення.

Запам'ятайте: правопорядок, дисципліна, правопорушення, суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення.

МАЛИНОВСЬКИЙ Оникій Олексійович (1868–1932)

Український правознавець і громадський діяч, академік ВУАН, доктор права. Досліджував проблеми історії українського права, звичаєве право, очолював комісію з вивчення звичаєвого права Академії наук України. Одним із перших вітчизняних юристів рішуче виступив за скасування смертної кари.

Перевірте себе

1. Дайте визначення понять *правопорушення, дисципліна, правопорядок, громадський порядок*.
- 2*. Запропонуйте заходи, які можуть сприяти забезпеченню в Україні законності й правопорядку.
- 3*. Висловіть думку щодо співвідношення між порушеннями громадського порядку й правопорядку. Чи можливі випадки, коли порушення громадського порядку не є порушенням правопорядку і навпаки?
4. Що, на вашу думку, треба зробити, щоб забезпечити дотримання дисципліни у вашому класі, школі?
5. Які види правопорушень вам відомі?
6. Висловіть думку щодо причин правопорушень.

- 7*. Знайдіть у засобах масової інформації повідомлення про правопорушення й спробуйте визначити їх склад.
8. Визначте, у яких з описаних випадків ідеться про правопорушення:
- а) юнак ухиляється від призову до лав Збройних сил України;
 - б) учень відмовився подати щоденник учителю;
 - в) священник відмовився виконати вказівку свого єпархіального управління;
 - г) директор заводу за кошти підприємства побудував власний котедж;
 - д) дівчина не придбала квиток на електричку й була затримана контролером;
 - е) хлопець перейшов дорогу на червоне світло;
 - є) слюсар не прийшов на профспілкові збори.
9. У ситуаціях, наведених у попередньому завданні, визначте, який вид правопорушення скоєно, і встановіть його склад.
- 10*. Уявіть, що ви стали керівником вашого села, селища чи міста. Запропонуйте заходи, які б, на вашу думку, допомогли зменшити кількість правопорушень у вашому населеному пункті.

§ 11. Юридична відповідальність

1. Поняття та ознаки юридичної відповідальності.

У житті кожна людина, напевно, не раз мала справу з тими, хто порушує певні соціальні норми.

Хлопець відмовився зняти шапку, увійшовши до приміщення. Дівчина порушила обіцянку, яку дала приятелю, та не прийшла до нього на зустріч. Чоловік — член партії — відмовився взяти участь у зборах своєї організації. Хлопчик не виконав домашнє завдання. Жінка перейшла вулицю в невстановленому місці. Чоловік-підприємець приховав прибуток своєї фірми від оподаткування.

Порівняйте ці ситуації. Визначте, що їх об'єднує, а що відрізняє.

Ви, напевно, помітили, що в усіх цих випадках були порушені певні правила співіснування людей, але порушено різні соціальні норми. У перших двох випадках порушено традиції, норми моралі, корпоративні норми. За ці порушення можлива відповідальність — громадський осуд, у третьому випадку чоловіка можуть виключити з партії. Проте при цьому щодо них не може бути застосовано примусу, держава та її органи не братимуть участь у притягненні їх до відповідальності. А от у трьох останніх випадках ситуація інша — порушено правові норми, а тому на порушників чекає юридична

відповідальність. **Юридична відповідальність — це обов’язок правопорушника перетерпіти певні негативні наслідки (санкції) за скоєне правопорушення, які визначаються у встановленому законом порядку.**

Для юридичної відповідальності притаманні певні ознаки. Насамперед важливо зазначити, що до юридичної відповідальності особу можна притягнути тільки за порушення норм права. Ще одна ознака — санкції має право накласти лише державний орган, тобто щодо правопорушника застосовується державний примус. При цьому порядок притягнення до відповідальності має бути визначений законом. Обов’язкова ознака юридичної відповідальності — певні негативні наслідки, які має відчутти правопорушник, можуть мати різний характер. Це можуть бути особисті обмеження — арешт, обмеження чи позбавлення волі, матеріальні обмеження — конфіскація майна, штраф тощо. Однак притягнення до юридичної відповідальності можливе за умови, що особа досягла певного віку відповідно до закону, розуміла свої дії й могла керувати ними. Трапляються обставини, коли людина не в змозі керувати своїми діями: водій унаслідок серцевого нападу втрачає свідомість, і некерована машина травмує пішохода; падаючи зі схилу під час гірського сходження, альпініст збиває іншого спортсмена, завдаючи йому травм. У цих випадках люди не могли керувати своїми діями, отже, не можуть за них відповідати.

Для того щоб притягнути особу до юридичної відповідальності, мають бути певні підстави. Основною підставою юридичної відповідальності є, безумовно, скоєння особою протиправного діяння відповідного складу. Іноді **наявність у діянні особи складу правопорушення називають фактичною підставою притягнення її до юридичної відповідальності.**

Пригадайте, які існують елементи складу правопорушення.

Крім того, для притягнення до юридичної відповідальності необхідно, щоб у встановленому законом порядку правопорушення було розглянуто відповідним державним органом і прийнято рішення про притягнення винного до певного виду юридичної відповідальності. **Наявність рішення відповідного державного органу про притягнення до відповідальності іноді називають юридичною підставою притягнення особи до юридичної відповідальності.**

Притягаючи особу до відповідальності, держава намагається досягнути певної мети. Притягнення до юридичної відповідальності має запобігти скоєнню нових правопорушень. При цьому йдеться про попередження нових правопорушень як із боку самого порушника (так звана **спеціальна превенція** — адже вбивця, який покараний позбавленням волі, не зможе вчинити новий злочин, а водій-поруш-

ник, якого позбавили водійського посвідчення, не зможе більше порушувати Правила дорожнього руху), так і з боку оточуючих (**загальна превенція** — чимало людей, побачивши негативні наслідки правопорушення для винного, відмовляться від скоєння правопорушень). Відповідальність має на меті покарати винного за скоєне. Крім того, у деяких випадках юридична відповідальність повинна допомогти повністю чи частково відшкодувати завдану правопорушенням шкоду — матеріальну, моральну тощо, відновити порушені права.

2. Види юридичної відповідальності.

Пригадайте, які є види правопорушень і яку відповідальність можуть понести особи, винні в них.

Як правопорушення, так і юридичну відповідальність поділяють на окремі види. Найчастіше цей поділ здійснюють відповідно до галузей права, котрі регулюють відносини, щодо яких здійснено порушення. Вчинивши вбивство, правопорушник скоює злочин — найнебезпечніший вид правопорушення. Він порушує кримінальний закон, скоює діяння, передбачене Кримінальним кодексом України, отже, він нестиме **кримінальну відповідальність**. Визначити винуватість особи в скоєнні злочину й притягнути її до кримінальної відповідальності, застосувати кримінальні покарання може тільки суд.

В іншій ситуації — порушення Правил дорожнього руху — ідеться про адміністративне правопорушення. **Адміністративна відповідальність** чекатиме також на порушників правил пожежної безпеки та полювання, рибалок-браконьєрів і тих, хто своєчасно не отримав паспорт або не вклеїв до нього нову фотокартку (при досягненні 25 та 45 років). Рішення про притягнення до адміністративної відповідальності можуть прийняти державні органи й посадові особи — суд, міліція, інспектори лісової, рибної охорони, податківці, прикордонники тощо. Це пов'язано з великим колом адміністративних правопорушень і менш суворими, ніж за злочини, стягненнями. В разі притягнення до кримінальної та адміністративної відповідальності діє принцип презумпції невинуватості.

Пригадайте з курсу 9 класу, що означає цей принцип.

Розбивши вікно, хлопчик завдав своїми діями матеріальну шкоду. Він нестиме відповідальність передусім

перед потерпілим — без його позову держава не втручатиметься в справу. **Цивільно-правова відповідальність** настає в разі завдання матеріальної чи моральної шкоди як сторонній особі, так і особі, з якою винуватець перебуває в певних договірних відносинах. На відміну від кримінальної й адміністративної відповідальності, які можуть настати лише за наявності вини, в окре-

мих випадках до цивільної відповідальності може бути притягнуто особу, яка не винна в заподіяній шкоді.

Пригадайте, у якому випадку можливе притягнення до цивільно-правової відповідальності за відсутності вини.

У ще одній ситуації працівник грубо порушує трудову дисципліну. Він не виконує своїх трудових обов'язків, що може завдати шкоди власнику підприємства. У цьому випадку можливе притягнення працівника до двох видів відповідальності. За порушення трудової дисципліни, невиконання обов'язків за трудовим договором передбачена **дисциплінарна відповідальність** працівника. Якщо ж підприємству завдано матеріальну шкоду — пошкоджено обладнання, транспорт, зіпсовано деталь тощо, — можлива **матеріальна відповідальність** працівника. Головна особливість обох цих видів відповідальності — її можуть нести тільки працівники, які порушили трудові обов'язки. При цьому притягнути працівника до дисциплінарної або матеріальної відповідальності можуть лише власник підприємства, де працівник працює, або уповноважена ним особа (директор, начальник підрозділу тощо). В обох випадках відповідальність можлива лише за наявності вини працівника. Матеріальну відповідальність також несе підприємство за шкоду, завдану працівникові під час виконання ним трудових обов'язків.

Крім названих, існують інші види відповідальності. **Конституційна відповідальність** передбачена для окремих посадовців, об'єднань громадян, державних органів. Так, для Президента України, членів уряду, депутатів передбачені такі види конституційної відповідальності, як відставка, дострокове припинення повноважень, або імпічмент. Діяльність громадського об'єднання в разі порушення ним норм законодавства може бути припинена в примусовому порядку. Акт державного органу може бути визнано незаконним і скасовано. Конституційна відповідальність має значною мірою політичний характер і настає не лише за певні незаконні дії, а й у разі невиконання передбачених законом обов'язків.

3. Обставини, що виключають юридичну відповідальність.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, які обставини виключають притягнення особи до юридичної відповідальності.

Для того щоб особу було притягнуто до відповідальності, потрібно виконати декілька умов. Передусім юридичну відповідальність може нести лише особа, яка досягнула встановленого віку.

Пригадайте, з якого віку передбачене притягнення осіб до різних видів юридичної відповідальності.

Вид відповідальності	Вік, з якого можливе притягнення до відповідальності
Кримінальна	За всі злочини — з 16 років, за найтяжчі злочини — з 14 років
Адміністративна	З 16 років
Цивільно-правова	З 14 до 18 років — несе самостійно, у разі нестачі коштів — відповідають батьки, з 18 років — несе самостійно
Дисциплінарна, матеріальна	З часу вступу на роботу

Крім того, до юридичної відповідальності може бути притягнуто лише особу, яка може розуміти значення своїх дій та керувати ними. Тому не можна притягнути до відповідальності людину, яка є психічно хворою, розумово відсталою, вона вважається **неосудною**. У той же час особа, яка не може керувати своїми діями внаслідок алкогольного або наркотичного сп'яніння, не звільняється від юридичної відповідальності — адже вона сама довела себе до такого стану. Більше того, скоєння правопорушення в такому стані є обставиною, яка обтяжує відповідальність.

В окремих випадках, навіть коли вчинено дії, що мають ознаки правопорушення, винного не буде притягнуто до відповідальності.

Розглянемо ситуацію. Автолюбитель повертався додому з полювання на власній автомашині з причепом. Дорога далека, і коли стемніло, він зупинився для відпочинку. Однак одразу до нього під'їхала вантажівка, з якої вийшли троє молодиків і без жодного слова прострелили колеса автомобіля мисливця. Після цього вони почали брати речі з причепу. Власник автомобіля не розгубився — відкрив прицільний вогонь по грабіжниках з мисливського карабіна, убивши одного й тяжко поранивши іншого. Поранений і його спільник поспіхом від'їхали на вантажівці, але невдовзі були затримані міліцією. Автолюбитель убив людину, поранив іншу, але він не буде притягнутий до відповідальності. Його дії є **необхідною обороною**. Необхідна

оборона може бути застосована лише в разі протиправного посягання. При цьому застосувати необхідну оборону особа має право тільки в момент, коли існує реальна загроза. Наприклад, якщо на людину напали хулігани, вона має право застосувати засоби захисту — прийоми самооборони, навіть зброю. Проте якщо вона, не маючи можливості одразу дати відсіч, уже після нападу піде додому, візьме зброю, повернеться й застосує її проти нападників, то такі дії не будуть кваліфіковані як необхідна оборона. Шкода, що буде завдана нападникам, може перевищувати ту, яку намагалися завдати правопорушники, але вона має відповідати характеру й небезпеці посягання. Так, правомірним буде нанесення тілесних ушкоджень злочинцю, який один і без застосування сили намагається викрасти гаманець із кишень, однак застосування проти нього вогнепальної зброї буде швидше за все визнане перевищенням меж необхідної оборони. Необхідну оборону можна застосовувати й у випадку, коли небезпеки можна уникнути (наприклад, утекти) або звернутися до міліції. За дії, які є необхідною обороною, особа не несе ніякої юридичної відповідальності.

Іноді людина потрапляє в складні обставини, зумовлені дією природи, тварин, людей, технікою тощо. На нічній дорозі далеко від населених пунктів сталася автокатастрофа, є постраждалі. Водій машини, що зупинилася, відмовляється відвезти їх до лікарні, тому друзі тих, хто постраждав, силоміць забирають автомашину. Завдяки їхній оперативності поранених урятовано. Чи вчинено злочин? На перший погляд, так, адже у власника забрали автомобіль, до нього було застосовано силу. Проте іншої можливості врятувати поранених не було, водій відмовився допомогти добровільно, до того ж урятовано людей, отже, відвернено більшу шкоду, аніж заподіяна. Такі дії вважають учиненими **в стані крайньої необхідності**. За дії в стані крайньої необхідності особа не підлягає кримінальній і адміністративній відповідальності.

Від кримінальної відповідальності людина звільняється і в деяких інших випадках, наприклад: якщо вона діє під впливом фізичного примусу, виконує законний наказ, діє в умовах виправданого ризику тощо. Наприклад, на охоронця зненацька напали грабіжники, ударили й зв'язали. Він не може бути притягнутий до відповідальності за пограбування, якщо ретельно й без порушень ніс службу, — адже він не міг виконати свої обов'язки внаслідок застосування фізичного примусу.

Так само не може бути притягнутий до відповідальності льотчик-випробувач, літак якого зруйнований під час виконання випробувального польоту, — адже він діяв в умовах виправданого ризику.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 36. Необхідна оборона

1. Необхідною обороною визнаються дії, учинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

2. Кожна особа має право на необхідну оборону, незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання, або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади... (...)

5. Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або

будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. (...)

Стаття 37. Уявна оборона

1. Уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

2. Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення. (...)

4. Якщо в обстановці, що склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди через необережність.

Стаття 38. Затримання особи, що вчинила злочин

1. Не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи. (...)

Стаття 39. Крайня необхідність

1. Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охороненим законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. (...)

Стаття 40. Фізичний або психічний примус

1. Не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками.

2. Питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронним інтересам, якщо ця особа зазнала фізичного примусу, внаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень статті 39 цього Кодексу.

Стаття 41. Виконання наказу або розпорядження

1. Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження. (...)

4. Особа, що виконала явно злочинний наказ або розпорядження, за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах. (...)

Стаття 42. Діяння, пов'язане з ризиком

1. Не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети.

2. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронним інтересам. (...)

Із Цивільного кодексу України

Стаття 1169. Відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист

1. Шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується.

2. Якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію.

Стаття 1171. Відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності

1. Шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла.

2. Ураховуючи обставини, за яких було завдано шкоду у стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі.

Із Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 17. Обставини, що виключають адміністративну відповідальність

Особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності, не підлягає адміністративній відповідальності.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 130. Загальні підстави і умови матеріальної відповідальності працівників

На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського ризику, (...) і за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності.

До юридичної відповідальності особу може бути притягнуто в разі скоєння нею правопорушення. При цьому в діянні особи повинний бути наявний склад правопорушення, а також має бути прийнято рішення відповідним державним органом про притягнення до відповідальності. Залежно від того, яке скоєно правопорушення, визначають вид юридичної відповідальності.

Найтяжчим видом відповідальності є кримінальна. Крім того, можливе притягнення до адміністративної, цивільно-правової, конституційної, матеріальної та дисциплінарної відповідальності.

До юридичної відповідальності може бути притягнуто особу, яка розуміє значення своїх дій та здатна керувати ними, а також досягнула віку, з якого можливе притягнення до відповідного виду юридичної відповідальності.

Необхідна оборона, крайня необхідність, дії в умовах виправданого ризику, виконання законного наказу та деякі інші обставини виключають відповідальність.

Запам'ятайте: юридична відповідальність, необхідна оборона, крайня необхідність, неосудність.

КОРЕЦЬКИЙ Володимир Михайлович (1890–1984)

Видатний український правознавець, доктор юридичних наук, академік АН УРСР. Досліджував проблеми міжнародного права. Представляв УРСР в Організації Об'єднаних Націй, брав участь у розробці Загальної декларації прав людини. З часу заснування в 1949 р. очолював сектор держави і права Академії наук УРСР, який у 1969 р. був реорганізований в Інститут держави і права. Нині цей інститут названий на честь В. М. Корецького. Єдиний учений-юрист СРСР, удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Перевірте себе

1. Поясніть поняття *юридична відповідальність, необхідна оборона, крайня необхідність, неосудність*.
2. Які підстави притягнення до юридичної відповідальності вам відомі?
3. Які види юридичної відповідальності ви знаєте?
4. Які обставини виключають юридичну відповідальність?
5. Наведіть приклади правопорушень, за які можливе притягнення до різних видів юридичної відповідальності.
- 6*. За допомогою наведених витягів із нормативних актів порівняйте підстави звільнення від різних видів юридичної відповідальності (кримінальної, адміністративної, дисциплінарної, цивільно-правової).
- 7*. Визначте, чи скоєно правопорушення у випадках, наведених далі, форму вини, обставини, що виключають юридичну відповідальність (якщо вони є):
 - а) жінка втратила свідомість унаслідок сонячного удару та впала, розбивши вітрину магазину;
 - б) працівник заводу розбив вікно цеху та викинув палаючий дорогий прилад, щоб запобігти великій пожежі;
 - в) юнаки перестріли на вулиці жінку й вихопили в неї з рук сумку з грошима, однак жінка (яка виявилася офіцером міліції) застосувала зброю та затримала нападників, поранивши одного з них;
 - г) капітан буксира вийшов у море для допомоги потопачим, однак під час операції судно отримало великі пошкодження;
 - д) водій автомобіля перевищив швидкість, завдяки чому встиг доставити постраждалого в дорожньо-транспортній пригоді хлопця до лікарні, де він був урятований лікарями;
 - е) під час великої пожежі, рятуючи житловий будинок, пожежники розібрали сарай, що заважав гасінню вогню.

ПІДСУМКОВІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДО ЧАСТИНИ ДРУГОЇ

1. Наведіть приклади суспільних відносин, які регулюються різними видами соціальних норм.
2. Поясніть різницю між правом та іншими видами соціальних норм.
3. Поясніть різницю між системою права та системою законодавства.
4. Наведіть приклади галузей, інститутів і норм права.
5. Наведіть приклади правовідносин, у яких вам доводилося брати участь, які регулюються нормами права, належать до різних галузей права.
6. Висловіть свою думку щодо причин, що призводять до правопорушень.
7. Наведіть приклади правопорушень, які можуть призвести до різних видів юридичної відповідальності.
8. У яких випадках особа підлягає звільненню від юридичної відповідальності?
9. Заповніть порівняльну таблицю.

	Необхідна оборона	Крайня необхідність
Джерело небезпеки, яка відвертається		
Кому може бути завдано шкоду		
Розмір шкоди, яку може бути завдано		
У якому випадку настає право на застосування		
Від яких видів відповідальності звільняє		

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Яке джерело права не застосовується в Україні?
 - А** нормативно-правовий акт
 - Б** нормативно-правовий договір
 - В** правовий звичай
 - Г** правовий прецедент
 - Д** міжнародно-правовий договір
2. Який із названих актів має більш юридичну силу?
 - А** Указ Президента
 - Б** Постанова Кабінету Міністрів
 - В** закон
 - Г** наказ міністерства
 - Д** рішення органу місцевого самоврядування

3. Який вид систематизації може здійснюватися будь-якою особою?
- А** ратифікація
 - Б** денонсація
 - В** кодифікація
 - Г** інкорпорація
 - Д** консолідація
4. Яка особа є юридичною?
- А** учень-десятикласник
 - Б** голова Верховного суду України
 - В** директор школи
 - Г** приватне підприємство
 - Д** співробітник міліції
5. У якому випадку йдеться про правопорушення?
- А** десятикласник не прийшов на день народження свого приятеля
 - Б** дівчина не виконала обіцянку дочекатися свого друга з армії та одружилася з іншим
 - В** охоронець запізнився на роботу
 - Г** батько заборонив синові йти гуляти, поки не виконає домашнє завдання
 - Д** мусульманин порушив заборону та вжив у їжу свинину
6. У якому випадку особа може бути притягнута до дисциплінарної відповідальності?
- А** громадянка С. через недбалість допустила брак у роботі
 - Б** громадянин Т., якому виповнилося 16 років, вчасно не отримав паспорт громадянина України
 - В** громадянка Ф. завдала тяжких тілесних ушкоджень своїй подрузі
 - Г** громадянин К. відмовився брати участь у виборах народних депутатів України
7. До складу яких правовідносин не входить елемент?
- А** суб'єкт правовідносин
 - Б** об'єкт правовідносин
 - В** суб'єктивна сторона
 - Г** юридичний зміст
 - Д** фактичний зміст